

Ο περίπτερος ναός στην Άνω Μέλπεια Μεσσηνίας

Ξένη Αραπογιάννη

Διευθύντρια των ανασκαφών της Αρχαίας Θουρίας
xeniapogianni@gmail.com

Ειρήνη Σπυροπούλου

Αρχαιολόγος, ανεξάρτητη ερευνήτρια
eirinigruf@gmail.com

ABSTRACT

The excavation, which was conducted at "Petroula", north of the current settlement of Ano Melpia in Messenia, revealed the remains of a peripteral temple, while the demolition of the modern church, which was built on the east side of the temple, exposed the components of a Doric entablature and a small number of column drums. In this article an analysis of the architecture and construction of the temple at Ano Melpia is carried out and an attempt is made to restore the missing layer of stylobate on the euthynteria and the axial distances of the columns. At the same time, the special features of the Doric genus of the scattered members are presented and an in-depth analysis is made to determine the architectural type of the building from which they originated. Finally, the entablature is applied to the facades of the temple, the issues arising from this combination are examined and the restored elevations are drawn in AutoCAD.

Η ΑΝΑΣΚΑΦΗ (Ξ. ΑΡΑΠΟΓΙΑΝΝΗ)

Στο κατεχοχόν ορεινό, βορειοανατολικό τμήμα της Μεσσηνίας, στα όρια με την Αρκαδία, βρίσκεται η μικρή κόμη της Άνω Μέλπειας (πρώην *Γαράντζα*) σε υψόμετρο +750 μ., που ανήκει στον σύγχρονο διευρυμένο δήμο Οιχαλίας (Εικ. 1).

Χαμηλότερα, σε μικρή απόσταση στα νοτιοδυτικά (περίπου 2,5¹ χιλιομέτρων ασφαλοστρωμένου δρόμου), τοποθετείται η Κάτω Μέλπεια, όπου στη θέση «Κρεμπενή», και κυρίως πέριξ του ναυδρίου του Αγίου Δημητρίου έχουν επισημανθεί επιφανειακά ίχνη κατοίκησης ήδη από τους ΜΕ και ΥΕ χρόνους, ενώ η παρουσία διάσπαρτου αρχαίου οικοδομικού υλικού κλασικών και ελληνιστικών χρόνων στην περιοχή, φανερώνει την ύπαρξη αρχαίας εγκατάστασης, πιθανόν ενός πολισματος. Τη διαχρονική κατοίκηση της θέσης μαρτυρά η ύπαρξη μεσαιωνικού κάστρου καλής διατήρησης, γνωστού ως «Κάστρο της Κρεμπενής».

Στο τέλος ενός δύσβατου αγροτικού χωματόδρομου μήκους περίπου 7 χιλιομέτρων βορείως της Άνω Μέλπειας, υψώνεται λόφος στη θέση «Πετρούλα» σε υψόμετρο +1070 μ., όπου οι ανασκαφές έφεραν στο φως τα θεμέλια μεγάλου δωρικού ναού κλασικών χρόνων. Τα αρχαία λείψανα εντοπίστηκαν κάτω από ένα τεράστιο

1 Οι διαστάσεις που αναφέρονται στο παρόν άρθρο αναγράφονται με τη χρήση τελείας αντί για κόμμα όπου υπάρχει υποδιαστολή.

σωρό οικοδομικού υλικού προερχόμενου από την κατεδάφιση ενός χριστιανικού ναΐσκου που ήταν κτισμένο στη θέση αυτή (Χατζή-Σπηλιοπούλου 1995, 186· Touchais κ.α. 2000, 828· Sachs 2006, 68· Αραπογιάννη 2010, εικ. 2). Το οικοδομικό υλικό αποτελείται αποκλειστικά από αρχαία αρχιτεκτονικά μέλη, ακέραια ή θραυσμένα, μεταξύ των οποίων διακρίνονταν τρίγλυφοι με συμφυείς μετόπες, τμήματα γείσων και επιστυλίων καθώς και σπόνδυλοι ραβδωτών κιονίσκων από τοπικό ασβεστόλιθο (Εικ. 2).

Η θέση «Πετρούλα» βρίσκεται στις νότιες παρυφές του όρους Τετράζι και δεσπόζει στο ορεινό περιβάλλον της περιοχής, έχοντας προς βόρεια ορατό σε ευθεία γραμμή το ναό του Επικούριου Απόλλωνος. Προς τα βορειοδυτικά, ο επαρχιακός δρόμος διερχόμενος από τη Δημάνδρα προς το Σύρριζο, οδηγεί στο χωριό Κακαλέτρι, όπου τοποθετείται η οχύρωση της αρχαίας Είρας, στο ύψωμα του Αγίου Αθανασίου (Παυσανίας 4.18.1· Παπαχατζής, 1979, 70, υποσ. 1· για την ταύτιση της Είρας με το Κακαλέτρι βλ. von Gärtringen και Lattermann 1911, 16–31, πίν. IV–V).

Σύμφωνα με την άποψη του αείμνηστου Γ.Α. Πίκουλα, στην περιοχή της Άνω Μέλπειας τοποθετείται η χώρα της αρχαίας Κλεολαίας (κώμη Κλεόλα), η οποία είναι αδιαμφισβήτητα μεσσηνιακή, και καταλαμβάνει την βορειοανατολική γωνία της χώρας των Μεσσηνίων, οριζόμενη από το τρίγωνο ανάμεσα στην κορυφή του όρους Τετράζι, την Άνω Μέλπεια/Γαράντζα και το Δασοχώρι/Λυκούρεσι (Θέμελης 2008, 211–22· Πίκουλας 2010–2013, 272–77). Η Κλεολαία θα πρέπει να συμπεριλαμβανόταν στην Ακρειάτιν χώρα, η οποία υπήρξε «ζωτική μεθόριος» μεταξύ Μεσσηνίας και Αρκαδίας.

Η κορυφή του λόφου «Πετρούλα» είχε ήδη στην αρχαιότητα διαμορφωθεί σε τεχνητό επίπεδο, καλύτερα προσβάσιμο από τη δυτική και νότια πλευρά, ενώ ανατολικά και βόρεια τα πρανή είναι απόκρημνα και δύσβατα. Στο βορειοδυτικό άκρο του λόφου εντοπίστηκαν τα λείψανα αναλημματικού τοίχου από μέτριου μεγέθους αργούς λίθους, για τη συγκράτηση των χωμάτων του ανδρήρου (Αραπογιάννη 2010, εικ. 6).

Οι εργασίες στη θέση άρχισαν με τη διαλογή του αναγνωρίσιμου αρχαίου οικοδομικού υλικού μέσα από τον μεγάλο λιθοσωρό και την ταξινόμησή του σε χώρο που διαμορφώθηκε κατάλληλα στην ανατολική - βορειοανατολική πλευρά του πλατώματος (Εικ. 3).

Τα θεμέλια του αρχαίου ναού, εμφανίστηκαν μετά την αποψίλωση του εδάφους από τη χαμηλή βλάστηση και την αφαίρεση του επιφανειακού χώματος (Εικ. 4).

Ο ναός έχει κατεύθυνση ανατολικά–δυτικά και σώζεται μόνο το Π του δυτικού τμήματος, ενώ μεγάλο μέρος της ανατολικής πλευράς, όπου ήταν και η πρόσοψή του, καταστράφηκε κατά την ανέγερση του χριστιανικού ναυδρίου του Προφήτη Ηλία (Αραπογιάννη 2010, 1–10· 2017, 5 σχ. 1).

Πρόκειται για επιμήκη περίπτερο ναό, με σηκό παρόμοιας κάτοψης. Από την περίπτωση σώζεται μόνο η ευθυνηρία της θεμελίωσης, αποτελούμενη από μία σειρά σχεδόν ορθογώνιων ασβεστολιθικών πλακοειδών λίθων, οι οποίοι εδράζονται επάνω στο φυσικό βράχο (Εικ. 5).

Η νότια πλευρά της περίπτωσης σώζεται αποσπασματικά, ενώ η βόρεια είναι η καλύτερα σωζόμενη (Αραπογιάννη 2010, εικ. 8–9). Η δυτική στενή πλευρά της περίπτωσης είναι κατασκευασμένη από μικρότερους αργούς λίθους, ενώ παρουσιάζει μεγάλη φθορά στο νότιο τμήμα της που έχει εν μέρει υποστεί καθίζηση και έχει απομειωθεί ως προς το πλάτος (Εικ. 6). Στην άνω επιφάνεια των περισσότερων λιθοπλίνθων της βόρειας πλευράς διακρίνονται τα μοχλοβόθρια, σχεδόν ορθογώνιου σχήματος.

Πολλοί από τους λίθους της ευθυνηρίας της νότιας πλευράς λείπουν, ενώ οι περισσότεροι παρουσιάζουν αποκλίσεις από την ευθεία. Ωστόσο, η διατήρηση ορισμένων στην αρχική τους θέση, σε μήκος 2.80 μ., επέτρεψε την απόδοση της κάτοψης του ναού, με αρκετή ασφάλεια. Στο δυτικότερο άκρο της, η ευθυνηρία της νότιας πλευράς αποκτά μεγαλύτερο πάχος, που κυμαίνεται από 1.00 έως 1.50 μ. λόγω της προσθήκης αργολιθοδομής εξωτερικά της νοτιοδυτικής γωνίας, σε μήκος 3.40 (Εικ. 7). Η ενίσχυση αυτή του γωνιαίου θεμελίου της περίπτωσης πιθανώς οφείλεται στην έντονη κλίση προς τα δυτικά, που παρουσιάζει το βραχύδες υπέδαφος σε όλη τη δυτική πλευρά του πλατώματος, στην οποία οφείλεται και η μερική ολίσθηση της δυτικής πλευράς της περίπτωσης, όπως προαναφέρθηκε. Αντίστοιχη ενίσχυση του θεμελίου φαίνεται ότι υπήρχε και εξωτερικά της βορειοδυτικής γωνίας, όπως δείχνουν τα υπάρχοντα ίχνη αργών λίθων στο σημείο εκείνο (Εικ. 5).

Η δυτική στενή πλευρά του περού έχει περίπου το ίδιο βάθος με τις άλλες πλευρές περιμετρικά (Εικ. 5, 9). Σε απόσταση 7.70 μ. από την εσωτερική βορειοδυτική γωνία του σηκού σχηματίζεται, σε επαφή προς την εσωτερική πλευρά του βόρειου τοίχου, ένα είδος κτιστής παραστάδας, διαστάσεων: 0.60 x 0.75 μ., που απαρτίζεται από δύο σχεδόν εφαπτόμενες ορθογώνιες λιθοπλίνθους (διαστάσεων: 0.55 x 0.45 μ. και 0.57 x 0.20 μ.). Η αποσπασματική διατήρηση δεν επιτρέπει την ερμηνεία της κατασκευής αυτής, η οποία πιθανώς να ανήκει σε λείψανα εσωτερικού διαχωριστικού τοίχου ή στηρίγματος (Εικ. 8).

Ο σηκός είναι κατεστραμμένος κατά το ανατολικό άκρο του, όπου φαίνεται ότι εδραζόταν το σύγχρονο εξωκκλήσι του Προφήτη Ηλία, στο οποίο ανήκουν τα λείψανα του θεμελίου της βορειοδυτικής γωνίας του, που έχουν ελαφρώς λοξή κατεύθυνση, ως προς τον προσανατολισμό του σηκού. Οι σωζόμενες διαστάσεις των μεταγενέστερων τοίχων από αργολιθοδομή, που απαρτίζουν τα θεμέλια του χριστιανικού ναού είναι: 4.30 x 4.10 και πλάτος: 0.60 (Εικ. 10). Στο σωζόμενο άκρο του δυτικού θεμελίου έχει ενσωματωθεί σε β' χρήση μια λιθόπλακα (διαστάσεων: 1.10 x 0.50 μ.) προερχόμενη μάλλον από την ευθυνηρία του ναού (Εικ. 11).

Στο βόρειο περό του ναού, σώζονται κατά τόπους ίχνη δαπέδου κατασκευασμένου από μικρούς, σχεδόν πλακοειδείς, ακανόνιστου σχήματος λίθους, συνδεδεμένους μεταξύ τους με εύθριπτο κονίαμα. Τμήματα παρόμοιου δαπέδου εντοπίστηκαν και στο νότιο περό του ναού καθώς και στο εσωτερικό του σηκού (Εικ. 8) (Αραπογιάννη 2017, εικ. 5).

Μεγάλη ποσότητα λατύπης, από την επεξεργασία του ασβεστολιθικού οικοδομικού υλικού, παρατηρήθηκε στην επιφάνεια του εδάφους, περιμετρικά του ναού, προερχόμενη κατά πάσα πιθανότητα από την μεταγενέστερη επεξεργασία των αρχαίων μελών, για το κτίσιμο του ναυδρίου του Προφήτη Ηλία.

Από την κεράμωση του ναού, σώθηκε φθαρμένο τμήμα ανθεμωτού ηγεμόνα (Π7526) και σχετικά λίγα τμήματα αγελαίων καλυπτήρων κεραμίδων (Π7794–5), τα περισσότερα από τα οποία βρέθηκαν κυρίως στο δυτικό τμήμα του περού, καθώς και στην διερευνητική τομή, η οποία διανοίχθηκε εξωτερικά του δυτικού θεμελίου, της περίπτωσης. Η μικρή ποσότητα κεράμων που βρέθηκε στο χώρο, είναι δυνατόν να ερμηνευθεί από την επαναχρησιμοποίησή τους σε μεταγενέστερους χρόνους, καθώς ήταν περιζήτητες για την κατασκευή φούρνων, λόγω των πυρίμαχων ιδιοτήτων τους.

Οι κεραμίδες, λακωνικού τύπου και καλής όπτησης, φέρουν μελανό γάνωμα στην εξωτερική τους επιφάνεια. Εξαιρετικής διατήρησης είναι ένα τμήμα από το μέτωπο ηγεμόνα καλυπτήρα λακωνικού τύπου (Π7790) με συμφυή ημικυκλική απόληξη (μέγιστες σωζόμενες διαστάσεις: μήκος 0.265 μ., ύψος 0.13 μ., πάχος 0.017 μ.), στην επιφάνεια του οποίου σώζεται μελανό γάνωμα, με εξίτηλη γραπτή διακόσμηση με το χέρι, που αποδίδει ακτινωτές, ασύμμετρες γραμμές ερυθρού χρώματος. Στο κέντρο φέρει οπή προσήλωσης (Αραπογιάννη 2017, εικ. 12) (Εικ. 12).

Σε διερευνητική τομή (μήκος 11.30 μ. και πλάτος 1.50 μ.) που ανοίχθηκε στο εσωτερικό του σηκού, καθέτως προς τον δυτικό στενό τοίχο, εντοπίστηκε σε βάθος από 0.50–0.90 μ. από την επιφάνεια του δαπέδου, στρώμα λατύπης, πάχους 0.40 μ. εντός σκουροκάστανου χρώματος, χωρίς κεραμική (Εικ. 13). Προφανώς η λατύπη αυτή προέρχεται από την απολάξευση του δομικού υλικού του αρχαίου ναού κατά την φάση της κατασκευής του. Στο βαθύτερο στρώμα της τομής (πάχους 0.25 μ.), έως τον φυσικό βράχο (βάθος 0.90–1.15 μ.), όπου εδράζεται ο δυτικός τοίχος, το συνολικό σωζόμενο ύψος του οποίου κυμαίνεται από 0.94–1.15 μ., το χρώμα ήταν σχετικά χαλαρό, με μικρή ποσότητα αδιάγνωστων οστράκων. Στο ίδιο στρώμα βρέθηκε ένα χάλκινο εξάρτημα σκεύους σε καλή κατάσταση διατήρησης, αποτελούμενο από κυλινδρικό στέλεχος, που καταλήγει σε λεοντοκεφαλή (M 7550) (διαστάσεις: μήκος 0.072 μ., μήκος στελέχους 0.049 μ., διάμετρος στελέχους 0.013 μ., διάμετρος λεοντοκεφαλής 0.034 μ.: Αραπογιάννη 2010, εικ. 10· 2017, εικ. 6) (Εικ. 14). Η εύρεση στο ίδιο βάθος της επίχωσης μιας σχεδόν ορθογώνιας βάσης από πωρόλιθο (μέγιστων σωζόμενων διαστάσεων: 0.55 x 0.52 μ. και ύψος: 0.28 μ.) με τετράγωνη λάξευση στην επάνω πλευρά, αποτελεί σαφή ένδειξη της ύπαρξης προγενέστερης φάσης λειτουργίας του ναού (Εικ. 15).

Ωστόσο, τα περισσότερα κινητά ευρήματα, προέρχονται από τις δοκιμαστικές τομές που διενεργήθηκαν κατά μήκος της εξωτερικής πλευράς του νότιου τοίχου της περίπτωσης. Τα ευρήματα περιέχονταν στο

καστανέρυθρο στρώμα χώματος πάχους 0.50 μ. περίπου, από την επιφάνεια του εδάφους, έως τον φυσικό βράχο, όπου εδράζονται οι λίθοι της ευθυντηρίας του ναού. Η συλλεγείσα αποσπασματική κεραμική, κυρίως τμήματα μικκύλων αναθηματικών αγγείων (Π7520–25, Π7527–7543 και Π7792–93), μία άβαφη κοτυλίσκη (Π7542) και ένα μελαμβαφές θήλαστρο (Π7543), χρονολογούνται στα τέλη του 6ου – αρχές του 5ου αιώνα.² Ανάμεσά τους βρέθηκε τμήμα του χείλους πήλινης μελαμβαφούς φιάλης (Π7540), στο εσωτερικό της οποίας σώζεται μέρος graffito με τη λέξη: ...ΔΟΙ ΑΝΕΘΕΚΕ[N] (μέγιστες σωζόμενες διαστάσεις: 0.046 x 0.05 μ., πάχος 0.005 μ., ύψος γράμματος 0.05 μ.) (Αραπογιάννη 2010, εικ. 12, 13 α–γ και 17· 2017, εικ. 7 α–γ και 8). Το όνομα του αναθέτη ή της λατρευόμενης θεότητας έχει χαθεί (βλ. Κουρσούμης 2012, 11, υποσ. 48). Η επιγραφή, όπως και το αναθηματικό αγγείο χρονολογούνται στο τέλος του 6ου με αρχές του 5ου αιώνα.

Αριθμητικά περισσότερα υπήρξαν τα μέταλλα ευρήματα (M7544–7550), όπως τα τμήματα χάλκινων ελασμάτων, μεταξύ των οποίων ένα φύλλο ελιάς (M7547), τέσσερα τμήματα χάλκινων ψελίων που απολήγουν σε κεφαλή φιδιού (M7545 α–β, M7546 α–β) καθώς και ένα τμήμα χάλκινου σφαιρικού σκεύους (M7548), με εγχάρκτη διακόσμηση λεπτών γραμμών στην επιφάνειά του (Αραπογιάννη 2010, εικ. 14).

Συγκριτικά μεγαλύτερος ήταν ο αριθμός των σιδηρών αντικειμένων, κυρίως ήλων και εξαρτημάτων εργαλείων ή σκευών (M7551–7566, M7570, M7574, M7803, M7805, M7836–40), ενώ εντυπωσιακός υπήρξε ο αριθμός των σιδηρών όπλων, ακέραιων και τμηματικά σωζόμενων, που συλλέχθηκε μέσα από τις ίδιες δοκιμαστικές τομές. Πρόκειται για επιθετικό οπλισμό, αποτελούμενο από αιχμές δοράτων (M7579, M7581, M7834–7835, M7841), εγχειρίδια διαφόρων τύπων (M7586, M7833), σιδερένιο αυλό (M7575), λαβή ξίφους (M7583 α–β) και σαυρωτήρες (M7568 α–γ) (Αραπογιάννη 2010, εικ. 15· 2017, εικ. 9–10· Tsirogiannis 2020, 34–6· για τα όπλα της ύστερης αρχαϊκής περιόδου βλ. Walter 1940, 194–202) (Εικ. 16). Στα μέταλλα αντικείμενα συγκαταλέγεται ένας μολύβδινος ακτινωτός δακτύλιος ή στέφανος (M7587, διαστάσεις: διάμετρος 0.029 μ., πάχος 0.0015 μ.), αντικείμενο, που υπήρξε προσφιλέσ ανάθημα με πολυάριθμα παραδείγματα σε λακωνικά ιερά (Καλτσάς 2007, 178–79, από το ιερό της Ορθίας Αρτέμιδος στη Σπάρτη).

Ένα μικρό χάλκινο νόμισμα (N7847), Αχαϊκής Συμπολιτείας (α' μισό του 2ου αιώνα), βρέθηκε στην επιφάνεια του εδάφους, σε επαφή προς το νοτιοδυτικό άκρο του νότιου τοίχου της περίπτωσης (Εικ. 17).

Στα ανατολικά του ναού, όπου εκτείνεται σχεδόν επιφανειακά ο φυσικός βράχος, περισυλλέχθηκε μέσα από το λεπτό στρώμα της επίχωσης, το οποίο είχε διαταραχθεί από λαθρανασκαφική ενέργεια, ένα χάλκινο ορθογώνιο έλασμα, αρκετά φθαρμένο και ελλειπές. Μέσα σε πλαίσιο που σχηματίζουν λεπτές έντυπες κοκκιδώσεις, διακρίνεται έκτυπη γυναικεία μορφή σε κατατομή προς τα δεξιά. Η γυναίκα εικονίζεται από την μέση και άνω με κόμη που σχηματίζει οριζόντιο βόστρυχο επάνω από το μέτωπο και βοστρύχους που πέφτουν στους ώμους. Έντονα αποδίδεται ο οφθαλμός, η μύτη και το πηγούνι, ενώ αμυδρά διακρίνεται το στήθος και οι πτυχώσεις του ενδύματος. Στο λυγισμένο εμπρός αριστερό χέρι κρατά κλαδί. (M7802: μέγιστες σωζόμενες διαστάσεις: ύψος 0.044 μ., πλάτος 0.036 μ., πάχος 0.001 μ.) (Εικ. 18).

Στο ίδιο στρώμα, σε επαφή με το άκρο του βόρειου θεμελίου του χριστιανικού ναού, βρέθηκε ένα σχεδόν ακέραιο χάλκινο αγαλματίδιο ανδρικής μορφής (M7846: ύψος 0.076, βάση: 0.024 x 0.022) (Αραπογιάννη 2017, εικ. 11). Ο άνδρας εικονίζεται γυμνός επάνω σε ορθογώνια βάση που φέρει τέσσερα στηρίγματα. Η μορφή στηρίζεται στο αριστερό πόδι, με ελαφρώς λυγισμένο το δεξί. Το αριστερό χέρι φέρεται κατά μήκος του σώματος, χωρίς να εφάπτεται σε αυτό, με κλειστή την παλάμη στην οποία φαίνεται ότι κρατούσε δυσδιάκριτο αντικείμενο. Στο δεξί χέρι, που φέρεται λυγισμένο προς τα εμπρός, κρατούσε πιθανώς δόρυ. Η κεφαλή κατενώπιον, κάμπτεται ελαφρά προς το στήθος και φέρει κάλυμμα. Η κόμη είναι κοντή και δηλώνεται με κάθετες εγχαράξεις πάνω από το μέτωπο καθώς και ψηλά στον αυχένα. Τα χαρακτηριστικά του προσώπου, αρκετά φθαρμένα, αποδίδονται πλαστικά. Κατά μήκος της πλάτης αβαθής αυλάκωση δηλώνει την σπονδυλική στήλη. Οι γλουτοί είναι καλοσχηματισμένοι και τα πόδια μυώδη. Εγχαράξεις έχουν χρησιμοποιηθεί για τη δήλωση των θηλών του στήθους και για το τρίχωμα της ήβης. Τα τεχνοτροπικά χαρακτηριστικά παραπέμπουν

2 Όλες οι χρονολογίες που αναφέρονται στο κείμενο είναι π.Χ.

σε λακωνικό εργαστήριο του τέλους του 6ου – αρχών του 5ου αιώνα (βλ. Καλτσάς 2007, αρ. κατ. 74 και αρ. κατ. 112) (Εικ. 19).

Η μη ολοκλήρωση της ανασκαφικής έρευνας τόσο στο εσωτερικό του ναού όσο και στον περιβάλλοντα χώρο του μνημείου, καθώς και η μεγάλη καταστροφή του αρχαίου δομικού υλικού που επήλθε με την πάροδο των αιώνων, αλλά κυρίως από τον κατακερματισμό των αρχιτεκτονικών μελών στη σύγχρονη εποχή για την οικοδόμηση του ναυδρίου του Προφήτη Ηλία, στέρησαν την αρχαιολογική έρευνα από πολύτιμα στοιχεία. Μεγάλος όγκος λίθων εντοπίστηκε επίσης πεσμένος στο δυτικό πρηνές του υψώματος στη θέση «Πετρούλα», όπου σύμφωνα με μαρτυρίες των χωρικών υπήρχε παλιότερα μοναστήρι με λιθοκτίστα κελιά στα οποία διέμεναν οι μοναχοί. Αργότερα, το μοναστήρι εγκαταλείφθηκε και τα κτίσματα κατέρρευσαν, δημιουργώντας εκτεταμένους λιθοσωρούς. Είναι προφανές ότι για την ανέγερση των μοναστηριακών κτισμάτων θα χρησιμοποιήθηκε αρχαίο οικοδομικό υλικό, το οποίο υπήρχε σε αφθονία στον χώρο, προερχόμενο από τον ναό.

Ο σηκός του ναού ήταν οικοδομημένος με λίθινα θεμέλια από αργολιθοδομή, ενώ για την ανωδομή δεν υπάρχουν επαρκή ανασκαφικά στοιχεία. Όσον αφορά την περίπτωση, η μελέτη των σωζόμενων αρχιτεκτονικών μελών από τοπικό λευκόφαιο ασβεστόλιθο παραπέμπει σε μια κατασκευή με ελαφρότατη δομή θριγκού, στην οποία αντιστοιχούν τρία διαστήματα τριγλύφων ανά ένα μεταξόνιο διάστημα.

Η έλλειψη περισσότερων χαρακτηριστικών αρχιτεκτονικών μελών μεταξύ του συσσωρευμένου και κατακερματισμένου δομικού υλικού που βρέθηκε στο χώρο, δημιουργεί πολλαπλά αναπάντητα ερωτήματα. Το ενδεχόμενο της μεταφοράς των αρχιτεκτονικών μελών του αρχαίου ναού στο παρακείμενο χωριό της Άνω Μέλπειας (Γαράντζα) για τη χρήση του ως οικοδομικού υλικού θα μπορούσε να θεωρηθεί πιθανό, δεδομένης της μικρής απόστασης που τα χωρίζει σε ευθεία γραμμή μέσω παλιού μονοπατιού 2 χιλιομέτρων, αλλά και της υψομετρικής διαφοράς, που ευνοούσε την μετακίνηση των ογκωδών μελών από το υψηλότερο σημείο όπου βρισκόταν ο ναός (υψόμετρο +1070 μ.), στο χαμηλότερο όπου είναι εγκατεστημένο το χωριό (υψόμετρο +750 μ.). Θα ήταν δυνατό να υποθεθεί ότι ο αρχαϊκός ναός ήταν ξύλινος και στα μέσα του 3ου αιώνα απέκτησε λίθινη περίπτωση και θριγκό, προσαρμοσμένο στις αρχικές διαστάσεις του παλιότερου ναού (Σπυροπούλου 2021, 52). Κατά μίαν άλλη εκδοχή, σύμφωνα με τα χαρακτηριστικά γνωρίσματα οψιμότητας (3ος – 2ος αιώνας), που έχουν τα διασωθέντα αρχιτεκτονικά μέλη, θα ήταν δυνατόν να υποθεθεί ότι προέρχονται από άλλο, μεταγενέστερο οικοδόμημα, μικρότερων διαστάσεων (ίσως μια στοά), που πιθανώς βρισκόταν στο ανασκαφικά ανεξερεύνητο περιβάλλον του ναού στο άνδηρο του λόφου.

Όμως, για την τεκμηρίωση της άποψης αυτής δεν υπάρχουν προς το παρόν ανάλογες αρχαιολογικές μαρτυρίες, όπως κτιριακά λείψανα, χαρακτηριστική κεραμική ή άλλα ευρήματα ελληνιστικών χρόνων.

Συνοψίζοντας, θα πρέπει να υπογραμμιστεί ότι τόσο η κεραμική και τα μικροευρήματα όσο και τα τμήματα της κεράμωσης που συλλέχθηκαν, κυρίως από το στρώμα χώματος που βρισκόταν στις σχισμές του φυσικού βράχου, κάτω από την ευθυντηρία της περίπτωσης, σε καμία περίπτωση δεν μπορούν να χρονολογηθούν αργότερα από τον πρώιμο 5ο αιώνα. Αντίθετα, τα διασωθέντα λίθινα αρχιτεκτονικά μέλη έχουν χαρακτηριστικά γνωρίσματα οψιμότερης εποχής (3ος – 2ος αιώνας), από την οποία όμως λείπουν παντελώς ανάλογα κινητά ευρήματα ή ανασκαφικές ενδείξεις χρήσης του χώρου.

Σύμφωνα με όσα αρχαιολογικά στοιχεία έχουμε στη διάθεσή μας, φαίνεται ότι στον χώρο προϋπήρχε μεσσηνιακό ιερό ύστερων αρχαϊκών – πρώιμων κλασικών χρόνων, το οποίο θα είχε ιδρυθεί κατά τη διάρκεια της Σπαρτιατικής κατοχής, πιθανώς και από τους ίδιους τους κατακτητές.

Μετά την εδραίωση του ανεξάρτητου μεσσηνιακού κράτους (369) και την ίδρυση της Μεσσήνης, πιθανόν να αποφασίστηκε από τους ελεύθερους Μεσσήνιους, η αναβάθμιση του ιερού, προκειμένου ο χώρος να αποκτήσει μεγαλύτερη λάμψη και ισχύ ως μεσσηνιακό πλέον κέντρο λατρείας υπό την απόλυτη επιρροή τους. Παραμένει άγνωστο αν ολοκληρώθηκε τελικά η ανέγερση του ναού και ποια ήταν η μορφή του.

Τα πενιχρά στοιχεία που έχουμε στη διάθεσή μας από την ανασκαφική έρευνα και κυρίως η έλλειψη επιγραφικών τεκμηρίων δεν μας επιτρέπουν την ασφαλή ταύτιση του ναού με κάποια θεότητα. Ο Κουρσούμης (2012) επιχειρεί βασιζόμενος σε τοπογραφικά – φιλολογικά στοιχεία, να αποδώσει το ιερό σε λατρεία της

Αρτέμιδος Δερεάτιδος/Ελείας, χωρίς όμως να υπάρχουν έως σήμερα επαρκή ανασκαφικά δεδομένα για τη ταύτιση αυτή. Ωστόσο, δεν μπορεί να αποκλειστεί η λατρεία γυναικείας θεότητας (Αθηνά, Άρτεμις), στα ιερά των οποίων συνηθιζόταν η αφιέρωση όπλων, εφόσον θεωρούνταν και προστάτιδες των πολεμιστών (Warin 2016, 87–99). Η άποψη αυτή έχει αντικρουσθεί από τον Πίκουλα (2010–2013, σ. 48).

Θα πρέπει όμως να θεωρηθεί βέβαιο ότι η λατρευόμενη θεότητα είχε πολεμικές ιδιότητες, όπως μαρτυρά ο μεγάλος αριθμός των όπλων που προφανώς υπήρξαν αφιερώματα των πιστών-πολεμιστών, καθώς και το αναθηματικό χάλκινο αγαλματίδιο, πιθανώς πολεμιστή, που βρέθηκε στο χώρο του ιερού. Η ομοιότητα των αφιερωμάτων, και κυρίως η ανάθεση των σιδερένιων όπλων, τόσο στον ναό του Επικουρίου Απόλλωνα όσο και σε δύο γνωστά λακωνικά ιερά, το ναό του Απόλλωνα Μαλαέατα και του Απόλλωνα Τυρίτα στη Θυρεάτιδα Κυνουρίας, ενισχύουν την απόδοση του ναού της Άνω Μέλπειας επίσης στο θεό Απόλλωνα, ως προστάτη των πολεμιστών, χωρίς όμως να αποκλείεται η λατρεία άλλης θεότητας με παρόμοιες ιδιότητες (Αραπογιάννη 2002, 26 εικ. 27–28; Pavlides 2018, 279–305). Η ολοκλήρωση της ανασκαφικής έρευνας τόσο στον ίδιο τον ναό όσο και στον περιβάλλοντα χώρο του, ίσως δώσει περισσότερα στοιχεία για την κατανόηση της μορφολογίας του μνημείου και την ταύτισή του με τη λατρευόμενη θεότητα.

Η ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ ΤΟΥ ΝΑΟΥ (Ε. ΣΠΥΡΟΠΟΥΛΟΥ)

Ο ΑΡΧΑΪΚΟΣ ΝΑΟΣ

Οι διαστάσεις της ευθυντηρίας. Υποθέσεις για το μήκος του ναού

Το πλάτος του ναού αντιστοιχεί στη δυτική πλευρά σε 11.00 μ. (Αραπογιάννη 2017, 4). Επειδή, ωστόσο, η πλευρά αυτή τόσο κατά το βόρειο όσο και κατά το νότιο άκρο της αποκλίνει από την ευθεία, το πλάτος της ευθυντηρίας, 9.58–9.60 μ., είναι δυνατόν να υπολογισθεί μετρώντας την απόσταση από την εξωτερική ακμή των κατά χώραν λίθων της νότιας πλευράς έως την πρόσοψη της βόρειας πλευράς.

Από την εγκοπή, που παρατηρείται στην επιφάνεια του φυσικού βράχου (Αραπογιάννη 2017, 5) (Εικ. 4) συνάγεται ότι η ανατολική εξωτερική ακμή της ευθυντηρίας θα βρισκόταν σε μέγιστη απόσταση ~2.81 μ. από το ανατολικό άκρο του σηκού. Η τοποθέτηση του πέρατος της δυτικής πλευράς της ευθυντηρίας, και ως εκ τούτου ο προσδιορισμός του μήκους του ναού, παρουσιάζει δυσκολίες: οι λίθοι της στρώσης στην πλευρά αυτή απέχουν σήμερα από τον οπίσθιο τοίχο του σηκού κατά ~3.45 μ.: αυτό σημαίνει ότι το δυτικό πτερό θα μετρούσε μεγαλύτερο πλάτος από το ανατολικό, πράγμα μάλλον απίθανο δεδομένου ότι οι αρχαίοι ναοί κατασκευάζονταν είτε με απόλυτη ισότητα πλάτους της ανατολικής και της δυτικής πλευράς του πτερού είτε με βαθύτερο το ανατολικό πτερό (Ορλάνδος 1977–1978, 260–61). Μοναδική εξαίρεση αποτελεί ο κλασικός ναός του Ποσειδώνα στο Σούνιο, με βαθύτερο το δυτικό πτερό (Gruben 2000, 238).

Για τη διερεύνηση του ζητήματος, πολύτιμη αποδεικνύεται η χωροστάθμιση της ευθυντηρίας, από την οποία προκύπτει ότι η υποδομή του δυτικού πτερού βρίσκεται 0.575–0.61 μ. χαμηλότερα από τη στάθμη της υποδομής στις μακρές πλευρές του ναού. Κατά συνέπεια, το ευρύτερο δυτικό τμήμα της περίπτωσης οφείλεται σε καθίζηση και, επομένως, ολίσθηση προς τα δυτικά (Αραπογιάννη 2010, 253 εικ. 6). Έτσι, με δυτικό πτερό μικρότερο ή ίσο με το ανατολικό (~2.81 μ.), ο ναός δεν εκτεινόταν πέραν των 21.13 ± 0.02 μ..

Οι λίθοι της ευθυντηρίας, μήκους από 0.83 έως 1.06 μ. (σε μερικούς λίθους το μήκος υπερβαίνει το 1.80 μ.), παρουσιάζουν σημαντικές διαφοροποιήσεις ως προς τις διαστάσεις και τη μορφή τους. Υπάρχουν πλακοειδείς λίθοι με ύψος 0.15–0.16 μ. (Εικ. 20) και λίθοι με κατατομή σχήματος L, συνολικού ύψους 0.31–0.38 μ., οι οποίοι (Εικ. 21) φέρουν στο άνω τμήμα της εξωτερικής κατακόρυφης παρειάς τους λείο μέτωπο, ύψους 0.14 μ., ενώ στο κατώτερο μέρος υπάρχει αδρώς σφυροκοπημένο άπεργο, που προεξέχει από το σώμα του λίθου κατά 0.075–0.08 μ. Η διαφορετική επεξεργασία της εξωτερικής κατακόρυφης επιφάνειας φανερώνει ότι το άνω τμήμα της προοριζόταν να είναι ορατό, ενώ το υπόλοιπο τμήμα θα καλυπτόταν στην αρχαιότητα από επίχωση.

Αντίθετα, η πρόσοψη των πλακοειδών λίθων είναι λεία και αδιάρθρωτη και θα ήταν βέβαια εξ ολοκλήρου ορατή. Οι διαφοροποιήσεις αυτές θα μπορούσαν να εξηγηθούν αν υπήρχαν ανισοσταθμίες στην επιφάνεια του φυσικού βράχου, οι οποίες διορθώνονταν με τα διαφορετικά ύψη των λίθων. Έτσι, επάνω στο έξαρμα του βράχου στην ανατολική πλευρά της ευθυντηρίας, που έχει στάθμη +1.53 μ., η ευθυντηρία θα ήταν μία πλάκα ύψους ~0.08 μ., σχεδόν αφανής, για να αποκτήσει την ίδια στάθμη (+1.61 μ.) με τους λοιπούς λίθους στη νότια και βόρεια πλευρά.

Στις μακρές πλευρές της ευθυντηρίας παρατηρείται η εξής ιδιομορφία: στη βόρεια πλευρά το πλάτος των λίθων υπολογίζεται σε 0.71–0.75 μ., στη νότια είναι μικρότερο και αντιστοιχεί σε 0.59–0.615 μ.. Ανάμεσα στα αρχιτεκτονικά μέλη, που σώζονται κατά χώραν στη βόρεια πλευρά, ο λίθος της Εικόνας 22, συνολικού πλάτους 0.75 μ., παρουσιάζει την άνω επιφάνειά του εντελώς λεία και επίπεδη εκτός από ένα τμήμα προς το νότιο άκρο του, με πλάτος 0.135 μ., που διατηρεί το άπεργον. Αυτό σημαίνει ότι αν από το πλάτος της βόρειας πλευράς, 0.73–0.75 μ., αφαιρεθεί το πλάτος του άπεργου, 0.135 μ., απομένει ωφέλιμο πλάτος/επιφάνεια έδρασης του στυλοβάτη πλάτους 0.595–0.615 μ., όσο είναι δηλαδή και το πλάτος της νότιας πλευράς.

Αποκατάσταση του στυλοβάτη: ο αριθμός των κiónων και τα μεταξόνια

Από τη στρώση της κρηπίδας του αρχαϊκού ναού δεν έχουν διατηρηθεί στοιχεία κατά χώραν, η υποχώρηση κάθε αναβαθμού και η έδραση των κiónων είναι άγνωστη. Για την εξακρίβωση του αριθμού των κiónων, τους οποίους είχε ο ναός κατά τις στενές και τις μακρές πλευρές του, καθώς και για τον υπολογισμό των μεταξόνιων, θα στηριχθούμε αποκλειστικά στις διαστάσεις της ευθυντηρίας, 9.58–9.60 μ. (βόρεια–νότια) και 21.13 ± 0.02 μ. (ανατολικά–δυτικά). Είναι δυνατόν να προταθούν δύο λύσεις, από τις οποίες θα προκύψουν η μέγιστη και η ελάχιστη απόσταση από τα κέντρα των γωνιαίων κiónων. Στις αποστάσεις αυτές θα εφαρμοσθούν 6 κίονες για τις στενές πλευρές, 13 και 14 για τις μακρές, οπότε για κάθε μία από τις δύο λύσεις θα προταθεί ελάχιστο και μέγιστο δυνατό μεταξόνιο. Η πραγματικότητα θα κυμαίνεται ανάμεσα σε αυτές τις τιμές. Επειδή η περίπτωση του αρχαϊκού ναού θα ήταν αρχικά από ξύλο, υπόθεση που βασίζεται στην παντελή έλλειψη αρχαϊκών κiónων, καθώς και μελών του αρχαϊκού θριγκού, η αξονική απόσταση των ανοιγμάτων μετράται μεταξύ των αξόνων των γωνιαίων κiónων και όχι με τον άξονα υποθετικής τριγλύφου, αυτό σημαίνει δηλαδή ότι όλα τα μεταξόνια, αγγελαία και γωνιακά, είναι ίσα.

Με πλάτος ευθυντηρίας 0.59–0.61 μ., το υποθετικό πλάτος του πρώτου αναβαθμού είναι περίπου 0.51–0.53 μ., με αυτόν να απέχει από την ευθυντηρία κατά 0.04–0.05 μ.. Αν υποθέσουμε την ύπαρξη δεύτερου αναβαθμού, απομένει από τα 52 εκατοστά, πλάτος πολύ μικρό για βατήρα λίθο (Neufert και Neufert 2000, 192): ο κίονας που θα εδραζόταν τότε στον λίθο αυτό, θα είχε ασυνήθιστα μικρή διάμετρο. Ως εκ τούτου, θα πρέπει να αποκλεισθεί η ύπαρξη δεύτερης στρώσης στην κρηπίδα: ο πρώτος αναβαθμός είναι και ο στυλοβάτης. Από τα μοχλοβόθρια, μήκους ~0.07 μ. και πλάτους ~0.023 μ., στην άνω επιφάνεια των λίθων της ευθυντηρίας, συμπεραίνεται ότι στις πλάκες της υπερκείμενης στρώσης δεν υπήρχε τυποποίηση διαστάσεων, όπως συνηθίζεται σε όλους τους ναούς της αρχαϊκής περιόδου πριν από την Αφαία της Αίγινας (Gruben 2000, 132).

Στη στρώση του στυλοβάτη μπορεί να αποδοθεί ο λίθος AM 54 (Εικ. 23), που πράγματι φέρει αυτές τις διαστάσεις (πλάτος 0.52 μ.). Ο λίθος αυτός έχει μέγιστο σωζόμενο μήκος 0.65 μ. και στον έναν αρμό ώσεως φέρει επιμελημένα λαξευμένη αναθύρωση σχήματος Π, πλάτους 0.05 μ., το εσωτερικό της οποίας είναι αδρά επεξεργασμένο με χονδρό βελόνι. Το ύψος του, 0.232 μ., που ταιριάζει σε αναβαθμό που επιτρέπει την προσπέλαση στο περό, καθώς και η επιμέλεια στην κατασκευή του τον διαχωρίζουν από τα μέλη της ευθυντηρίας. Στη διάσταση αυτή (0.52 μ.) θα μπορούσε να εδράζεται ένας κίονας με κάτω διάμετρο 0.48 μ., εάν είχε απόσταση περίπου 0,02 μ. από τα άκρα του στυλοβάτη. Αντίστοιχα, με απόσταση περίπου 0.04 μ. από τις ακμές του στυλοβάτη, η κάτω διάμετρος θα ήταν περίπου 0.44 μ. (Ορλάνδος 1968, 89).

Λύση 1. Μέγιστο αξονικό μήκος περίπτωσης: ελάχιστο και μέγιστο δυνατό μεταξόνιο (Εικ. 24).

Στην πρώτη περίπτωση ο στυλοβάτης απέχει από την ακμή της ευθυντηρίας κατά 2 εκατοστά, ο δε κίονας με κάτω διάμετρο 0.44 μ., εδράζεται σε απόσταση 2 εκατοστών από την ακμή του στυλοβάτη. Από τη διευθέτηση

αυτή προκύπτει μέγιστη απόσταση από τα κέντρα των γωνιακών κίωνων, 20.61 μ.. Με την εφαρμογή στο μέγιστο αξονικό μήκος 14 κίωνων, το ελάχιστο δυνατό μεταξόνιο αντιστοιχεί σε ~1.585 μ. (Λύση 1A)· εάν στο μέγιστο αξονικό μήκος τοποθετήσουμε 13 κίονες, τότε το μέγιστο δυνατό μεταξόνιο υπολογίζεται σε ~1.72 μ. (Λύση 1B).

Λύση 2. Ελάχιστο αξονικό μήκος περίπτωσης: ελάχιστο και μέγιστο δυνατό μεταξόνιο (Εικ. 25).

Σε άλλη εκδοχή ο στυλοβάτης εισέχει της ευθυντηρίας κατά 5 εκατοστά, ενώ το άκρο της κάτω διαμέτρου (0.48 μ.) του κίονα απέχει από την ακμή του στυλοβάτη κατά 4 εκατοστά. Στην υπό εξέταση λύση, η ελάχιστη απόσταση από τα κέντρα των γωνιακών κίωνων αντιστοιχεί σε 20.47 μ.. Η διευθέτηση στο ελάχιστο αξονικό μήκος 14 κίωνων έχει ως αποτέλεσμα ελάχιστο δυνατό μεταξόνιο μήκους ~1.575 μ. (Λύση 2A)· εφαρμόζοντας αντίστοιχα 13 κίονες στο ελάχιστο αξονικό μήκος, το μέγιστο δυνατό μεταξόνιο ισούται με ~1.71 μ. (Λύση 2B).

Αν κατά τις στενές πλευρές του ναού δεχθούμε τον συνήθη άρτιο αριθμό των 6 κίωνων και εφαρμόσουμε τον ίδιο συλλογισμό, με υποχώρηση στυλοβάτη από 0.05 μ. έως 0.02 μ. από την ακμή της ευθυντηρίας και με απόσταση κίονα (ΚΔ ίση με 0.44 μ. – 0.48 μ.) από την ακμή του στυλοβάτη από 0.04 μ. έως 0.02 μ. αντίστοιχα, το μεταξόνιο των στενών πλευρών κυμαίνεται μεταξύ 1.79 μ. και 1.818 μ..

Ως αποτέλεσμα, τα μεταξόνια των μακρών πλευρών με 13 κίονες στις μακρές πλευρές προκύπτουν περίπου 10 εκατοστά στενότερα από εκείνα των όψεων, αντίστοιχα με 14 κίονες η διαφορά φθάνει τα 23 εκατοστά. Αν και στενότερα μεταξόνια είναι κοινά στις μακρές πλευρές της περίπτωσης πριν από το ναό στη Μάκιστο, η απόκλιση των 0.23 μ. είναι μεγάλη. Ωστόσο, δεν αποτελεί πρόβλημα καθεαυτό, καθώς στο Ηραϊόν της Ολυμπίας η διαφορά είναι επίσης 0.20 μ., ενώ στο Ζωστήρα φθάνει τα 55 εκατοστά (Γιαμαλίδη και Κανελλόπουλος υπό έκδ., εικ. 5). Υπέρ μίας αποκατάστασης με 13 κίονες συνηγορεί και η αναλογία μήκους προς το πλάτος της περίπτωσης (2.21:1) (Kanelloropoulos και Kolia 2011, 148). Με δεδομένα πάντως τα πολλά απρόβλεπτα στοιχεία του κτιρίου και τις δυσκολίες, που παρουσιάζει, δεν μπορούμε να καταλήξουμε σε κάποιο συμπέρασμα όσον αφορά την αποκατάσταση της κάτοψης πριν από την ολοκλήρωση της εξέτασης του συνόλου του αρχιτεκτονικού υλικού από το ύψωμα της «Πετρούλας».

Ο σηκός

Ο σηκός, με εξωτερικές διαστάσεις 4.19 x 15.54 μ., και εσωτερικές 2.60 x 13.90 μ., δεν αντιστοιχεί στους άξονες του δεύτερου και πέμπτου κίονα της πρόσοψης του περιστυλίου. Τα πτερά έχουν περίπου το ίδιο βάθος περιμετρικά –έως δηλαδή την ακμή του στυλοβάτη– 2.67 μ. (μακρές πλευρές) και 2.77 μ. (στενές πλευρές). Η ίδια αρχή φαίνεται ότι διέπει ορισμένους ναούς της Αρκαδίας με χαρακτηριστικά στενό σηκό. Στην Αλίφειρα (βάθος πτερού στις όψεις: 3.24 μ., στις μακρές πλευρές 2.728 μ.), στο Παλλάντιον ναός C (βάθος πτερού στις όψεις: 3.66 μ., στις μακρές πλευρές 3.1 μ.), και στον Ορχομενό (όψεις 2.86 μ., μακρές πλευρές 2.70 μ., διαφορά μόλις 0.16 μ.: Østby 1995, 331). Το ίδιο ισχύει κατά πάσα πιθανότητα και στον δωρικό περίπτερο ναό στη θέση Γκρεμουλιάς Καλαβρύτων, ο οποίος διαθέτει έναν πολύ στενό σηκό, χωρίς σύνδεση με την περίπτωση (Jost 2018, εικ. 103). Έτσι, φαίνεται ότι οι αρκαδικοί σηκοί που αποκλίνουν σημαντικά από τον κανόνα του δεύτερου κίονα, προσδιορίζουν το εύρος τους, απο περίπτωση ίσου περίπου πλάτους και στις τέσσερις πλευρές. Τα ευρύχωρα αυτά πτερά στην Αρκαδία ίσως χρησίμευαν ως στωικοί στεγασμένοι χώροι, εξασφαλίζοντας προστασία από τις δυσμενείς καιρικές συνθήκες που επικρατούσαν στα ορεινά ιερά επικρατείας ακόμα και κατά τους καλοκαιρινούς μήνες, και μάλιστα σε μία περίοδο πριν την Βασιλείο στοά στην Αγορά, όταν δεν υπήρχαν μνημειακές στοές. Στους Λουσούς της Αχαΐας οι στοές είναι προσκολλημένες στις πλάγιες όψεις του ναού της Αρτέμιδος Ημερασίας (Μαράντου 2013, 105).

Ο δυτικός οπίσθιος τοίχος του σηκού είναι εντελώς κλειστός. Η έλλειψη στο εσωτερικό του σηκού εγκάρσιων διαχωρισμάτων –δεν είναι σαφές αν τα λείψανα στην εσωτερική πλευρά του βόρειου τοίχου (βλ. Εικ. 8) ανήκουν σε διαχωριστικό τοίχο– συνηγορεί υπέρ της ύπαρξης θύρας στην ανατολική πλευρά. Το εσωτερικό πλάτος του σηκού είναι τόσο μικρό (2.60 μ.), ώστε θα διαμορφωνόταν απλώς σε θύρα, καθώς δεν υπάρχει χώρος για θυραίο τοίχο. Στις εσωτερικές παράπλευρες όψεις του πέρατος των τοίχων θα επισυνάπτονταν οι

παραστάδες της θύρας, εκτιμώμενου πλάτους ~0.45 μ. η καθεμία, αφήνοντας άνοιγμα ~1.57 μ., κατάλληλο για ναό.

Το πάχος των τοίχων είναι αξιοσημείωτα μεγάλο (0.795 μ.). Θα ήταν δυνατόν τόσο ισχυροί τοίχοι να υποβαστάζουν πλινθοδομή (Αραπογιάννη 2017, 7); Ο ορεινός και βραχώδης χώρος της Άνω Μέλπειας δεν έχει εγγύτητα σε περιβάλλον με πηλόχωμα, που θα έκανε δυνατή την παραγωγή ωμοπλίνθων. Αυτές θα έπρεπε να μεταφερθούν από το Στενυκλάριο πεδίο, σε απόσταση περίπου 25 – 30 χιλιομέτρων και υψομετρική διαφορά σχεδόν 1.000 μέτρων. Η σύγκριση κτισμάτων, στα οποία ο σηκός είχε λίθινη τοιχοδομία, με οικοδομήματα που έφεραν ανωδομή από ωμοπλίνθους, μαρτυρά ότι τα οικοδομήματα από πλινθοδομή παρουσιάζουν ελαφρότερες κατασκευές. Στον ολόλιθο ναό της Βίγλας οι τοίχοι έχουν πάχος 0.75 μ. (Østby 1995, 342). Στον Άγιο Ηλία αποκαθίσταται λίθινος τοίχος κατά το πρότυπο της Βίγλας, πάχους 0.76 μ. (Østby 1995, 354). Αντίθετα, η στοά (Coulton 1968, 148, 153) και ο μεγάλος ναός στον Ωρωπό έχουν πάχος πλίνθινων τοίχων 0.65–0.67 μ. και 0.69 μ. αντίστοιχα (Versace 1908, 251). Αξίζει, ωστόσο, να επισημανθεί ότι η στοά στην Κασσώπη έχει πλίνθινους τοίχους με πάχος 0.75 μ. (Hoerfner 2005, 564).

Οπωσδήποτε, στο λιθοσωρό, που βρίσκεται στη νοτιοανατολική πλευρά του ναού, υπάρχει ένας μεγάλος αριθμός αδρά επεξεργασμένων αλλά αδιάγνωστων λίθων (Αραπογιάννη 2010, 254), που θα μπορούσαν να συμπληρώσουν τη διάμετρο των τοίχων μέχρι τη στάθμη του ορθοστάτη. Είναι αξιοπρόσεκτο ότι οι τοίχοι του σηκού στερούνται θεμελίωσης. Ένας παχύς, λίθινος, τοίχος σημαίνει περισσότερο βάρος –το ειδικό βάρος του ασβεστόλιθου ισούται με 2.711 γραμμάρια ανά κυβικό εκατοστό (<https://bit.ly/311FTri>), ενώ αυτό της ωμής πλίνθου αντιστοιχεί σε 1.4–1.7 γραμμάρια ανά κυβικό εκατοστό (Mahgoub 2020, 63)– και χωρίς θεμέλια θα καθίζανε. Στην περίπτωση αυτή, η ανωδομή ήταν πλίνθινη.

Η ΝΕΟΤΕΡΗ ΚΙΟΝΟΣΤΟΙΧΙΑ

Ο θριγκός

Τα υπό εξέταση αρχιτεκτονικά μέλη προέρχονται από την κατεδάφιση σύγχρονου ναυδρίου στην κορυφή του υψώματος στα βόρεια της Άνω Μέλπειας. Πρόκειται για τμήματα επιστυλίων, τρίγλυφοι συμφυή με μετόπες, καθώς και τμήματα γείσων (Αραπογιάννη 2010, 250). Τέσσερις λίθοι (AM 55, AM 56, AM 57 και AM 58, Εικ. 26) από κατασκευή απροσδιόριστου αρχιτεκτονικού ρυθμού μπορούν να αποδοθούν είτε στο περίθυρο της θύρας του σηκού είτε στα θωρακεία των μετακινίων της μεταγενέστερης κιονοστοιχίας.

Τα επιστύλια, τρία τμήματα συνολικά (Αραπογιάννη 2010, 254), των οποίων το πλήρες μήκος δεν σώζεται, έχουν ύψος 0.26 μ. και πλάτος 0.345 μ.. Στο άνω μέρος της πρόσθιας πλευράς τους φέρουν λαξευμένη συνεχή ταινία ορθογωνικής διατομής, ύψους 0.057 μ., η οποία εξέρχεται από το κατακόρυφο επίπεδο του σώματος του επιστυλίου μόνον κατά 0.003–0.004 μ.. Δεν έχουν λαξευθεί κανόνες (Εικ. 27–28).

Η ταινία είναι ασυνήθιστα βαριά σε σχέση με το επιστύλιο (λόγος ύψους επιστυλίου:ύψους ταινίας 1:4.38 μ.), και η προεξοχή της μικρή. Η συνήθης αναλογία για το δωρικό επιστύλιο είναι περίπου 1:11.6 κατά τους κλασικούς χρόνους και, αν και η εξέλιξη δεν είναι πάντα ομαλή, βαίνει μειούμενη για να φτάσει στα μέσα του 4ου αιώνα το 1:8.95 (Μπούρας 1967, 154 εικ. Θ').

Η σύγκριση με έναν παρόμοιων αναλογιών λίθο από το Ηφαιστείο (Broneer 1945, 246–51· Hill 1949, 192 εικ. 1· Stevens 1950, 148–49· Dinsmoor 1968, 160–64) θα μπορούσε να οδηγήσει στην υπόθεση ότι τα επιστύλια από την Άνω Μέλπεια προέρχονται από όροφο εσωτερικής κιονοστοιχίας άλλου ναού. Ωστόσο, κάτι τέτοιο δεν ευσταθεί, αφού οι εσωτερικές κιονοστοιχίες σε σηκούς περιπτώσεων ναών δεν διαθέτουν πλήρη θριγκό με δωρική ζωφόρο και γείσο (Coulton 1976, 105).

Η περίπτωση οι εν λόγω λίθοι να αποτελούν τα αντιθήματα του επιστυλίου θα πρέπει επίσης να αποκλεισθεί, καθώς τότε αυτό θα προέκυπτε αρκετά πλατύτερο, περίπου 2.70 φορές το ύψος της ίδιας στρώσης (Ορλάνδος 1968, 68). Αν τα σωζόμενα θραύσματα προέρχονται από το αντίθημα, είναι άξιο απορίας γιατί

δεν χρησιμοποιήθηκαν για την ανέγερση του εξωκκλησίου οι προσόψεις του επιστυλίου με τους κανόνες – οι οποίες λόγω της γεωμετρίας τους είναι επίσης κατάλληλες για νέα οικοδομική χρήση–, εφόσον μάλιστα προτιμήθηκαν ακόμη και οι γεισόπλινθοι για το κτίσιμο της σύγχρονης κατασκευής. Επιπλέον, δεν έχουν ανευρεθεί στους εν λόγω λίθους εγκάρσιοι σύνδεσμοι για σύνδεση με την υποθετική πρόσοψη. Αν γίνει δεκτό ότι οι σωζόμενοι λίθοι προέρχονται από την πρόσοψη του επιστυλίου, μία λύση, χωρίς βεβαιωμένο παράλληλο, είναι οι κανόνες και οι σταγόνες να ήταν επιζωγραφισμένοι στην επιφάνεια των λίθων. Ίσως το ίδιο συνέβαινε και στις προμόχθους της κιονοστοιχίας (βλ. παρακάτω). Ο Beschi (2004, 234) έχει υποθέσει, ευφυώς, ότι οι σταγόνες στις προμόχθους του τελεστηρίου της Λήμνου ίσως ήταν γραπτές.

Από τους 23 λίθους της τριγλύφου, καταγράφονται 21 αγελαίοι και δύο γωνιακοί και αποτελούνται είτε από μία τρίγλυφο συμφυή με μία μετόπη (Εικ. 29), είτε από δύο μετόπες εκατέρωθεν τριγλύφου (Εικ. 30). Δεν έχουν βρεθεί ελεύθερες τρίγλυφοι ή μετόπες.

Το πλάτος του διαζώματος είναι ίσο με 0.200 μ., το δε ύψος του ποικίλλει από 0.317 έως 0.320 μ.. Οι τρίγλυφοι έχουν μέσο μήκος 0.24 μ.. Στο άνω μέρος τους διαμορφώνεται κεφαλή, ύψους 0.060–0.066 μ., η οποία δεν εξέχει από την επιφάνεια των μηρών (βλ. Reinach και Le Bas 1888, εικ. Π. 4, 9· Picard 1921, 104). Οι ακμές δύο παρακείμενων μηρών συνδέονται προς τα άνω με τελείως ευθεία γραμμή (βλ. Coulton 1968, 172), στην κοίτη της οποίας οι γλυφές δεν εισέρχονται πίσω από την κεφαλή της τριγλύφου. Οι ακόσμητες μετόπες, εισέχουν της τριγλύφου στο ύψος της ταινίας κατά 0.018 μ. Έχουν βρεθεί δύο μεγέθη μετοπών, μικρές με μήκος ~0.30 μ. και μεγάλες μήκους ~0.38 μ.. Η κεφαλή, ύψους 0.035–0.051 μ., εξέχει από το σώμα της μετόπης κατά 0.018 μ..

Στον λίθο AM 67 ο κατακόρυφος αρμός ώσεως διακόπτει την τρίγλυφο στην κοίτη της μεσαίας γλυφής, γεγονός που υποδεικνύει με σαφήνεια ότι σε ορισμένους λίθους οι αρμοί ώσεως μπορεί να βρίσκονται σε τυχαίες θέσεις, χωρίς επιδίωξη αυτοί να ορίζουν ακέραιες μετόπες ή τριγλύφους (για λίθους τριγλύφου με τους αρμούς ώσεως σε τυχαίες θέσεις, βλ. Κανελλόπουλος 2019, 54· Grandjean κ.α. 2004, 202–3 εικ. 16–17). Έχουν αποκαλυφθεί και μετόπες με τους αρμούς ώσεως σε τυχαίες θέσεις, δηλαδή μετόπες που το μήκος τους είναι μικρότερο από τον μέσο όρο (AM 8 με μήκος μετόπης 0.06 μ. και AM 51 με μήκος μετόπης 0.17 μ.) (Εικ. 30).

Από το οριζόντιο γείσο προέρχονται 81 μεγάλα και μικρότερα θραύσματα, εκ των οποίων ένα γωνιαίο (AM 59) σε πολύ πτωχή κατάσταση διατήρησης (Εικ. 31). Τα αγελαία γείσα έχουν ολικό ύψος 0.153 μ. στην πρόσοψη και 0.17 μ. στην οπίσθια πλευρά τους. Με εξαίρεση το λίθο AM 14, που έχει μήκος 0.36 μ., οι γεισόπλινθοι δεν σώζουν το πλήρες μήκος τους.

Το οπίσθιο τμήμα των γείσων, το οποίο εδράζεται επάνω στο διάζωμα, έχει πλάτος 0.23–0.235 μ., το δε εξέχον και προκρεμάμενο 0.194 μ.. Τα σωζόμενα γείσα έχουν την άνω επιφάνεια του προκρεμάμενου μέρους τους εξ' ολοκλήρου οριζόντια. Το μέτωπο του γείσου στεφανώνει λέσβιο κυμάτιο (cyma reversa) ύψους 0.017 μ. και προβολής 0.013 μ.. Η κάτω επιφάνεια του προκρεμάμενου τμήματος του γείσου σχηματίζει γωνία 10° προς την οριζόντιο. Στην κεκλιμένη αυτή επιφάνεια πρόμοχοι στερούμενοι παντελώς ήλων εναλλάσσονται με αγυιές.

Πρόμοχοι χωρίς σταγόνες είναι εξαιρετικά σπάνιες στην ελληνιστική αρχιτεκτονική (Dyggve 1960, εικ. XIII, B· Beschi 2004, εικ. XIV, XXXIII· Κανελλόπουλος 2019, 16, 78–9 σ. 175–76, με σχετική βιβλιογραφία). Το χαρακτηριστικό αυτό, καθώς και τα υπόλοιπα απλοποιημένα στοιχεία του θριγκού (μη επεξεχούσα κεφαλή τριγλύφου, περιληπτική μορφή του γείσου) θα ήταν δυνατόν να αποδοθούν στις μικρές διαστάσεις του θριγκού και/ή στη σύσταση του σκληρού ασβεστολιθικού πετρώματος. Οπωσδήποτε, οι απλοποιημένες πρόμοχοι είναι γνωστές στην Αρκαδία από την αρχαϊκή εποχή (Ρωμαίος 1952, 16· Ορλάνδος 1968, 72· Sinn 1981, 59 εικ. 6 a, b).

Οι πρόμοχοι, ύψους 0.033 μ., έχουν αληθές (κεκλιμένο) πλάτος 0.137 μ. και μήκος 0.23–0.245 μ.. Το μήκος της αγυιάς είναι ίσο με 0.068–0.083 μ.. Το κατώτερο μέτωπο του γείσου, στη γένεση της προμόχθου, δεν διαμορφώνει κατακόρυφη ταινία, αλλά έχει κατατομή λέσβιου κυματίου (βλ. Κυριάκη 2012, 111 υποσ. 704, με σχετική βιβλιογραφία) με ύψος 0.0315 μ. και προβολή 0.028 μ. (Εικ. 32–33).

Οικοδομικές παρατηρήσεις

Τα επιστύλια και οι λίθοι του διαζώματος συνδέονταν κατά τους αρμούς ώσεως με συνδέσμους σχήματος Η, μήκους 0.18–0.19 μ., πλάτους 0.105–0.115 μ. και ύψους 0.02 μ. Είναι άξιο απορίας το γεγονός πως ο λίθος ΑΜ 53 του διαζώματος, αν και γωνιαίος, δεν φέρει εντορμίες συνδέσμων. Η δόμηση στη στρώση του οριζώντιου γείσου φαίνεται ότι γίνεται χωρίς συνδέσμους. Σημειώνεται η γενικότερη απουσία κατακόρυφης στερέωσης των μελών.

Χρονολόγηση του θριγκού

Οι οικοδομικοί τρόποι, όπως η απουσία κατακόρυφων συνδέσεων και αναθυρώσεων από τα αρχιτεκτονικά μέλη του θριγκού, δεν χαρακτηρίζουν μία συγκεκριμένη χρονική περίοδο (Μπούρας 1967, 157–58). Η στέψη του μετώπου του γείσου συνηγορεί υπέρ της χρονολόγησης στον 3ο–2ο αιώνα (Schazmann 1932, εικ. 4–5· Shoe 1936, 66–8). Ωστόσο, η κορυφή των γλυφών, που δεν εισέρχεται στην κεφαλή της τριγλύφου (Ορλάνδος 1915, 108 εικ. 19· Coulton 1968, 172 υποσ. 104 με σχετική βιβλιογραφία), καθώς και η διαμόρφωση κυματίου στη βάση του γείσου χωρίς την παρεμβολή κατακόρυφης ταινίας (*fascia*) (Shoe 1936, 74 με σχετική βιβλιογραφία) προδίδουν ότι η χρονολογία του θριγκού δεν μπορεί να είναι παλαιότερη των μέσων του 3ου αιώνα. Στη διατύπωση αυτού του συμπεράσματος, οι σύνδεσμοι σχήματος Η δεν στέκουν απαγορευτικά, καθώς η χρήση τους εξακολουθεί και μετά τα μέσα του 3ου αιώνα, όπως διαπιστώθηκε σε μνημεία των Δελφών (Laroche 1991, 107). Ο λόγος του ύψους του διαζώματος προς το ύψος του επιστυλίου (1.23:1) μπορεί να καθιερώσει *terminus ante quem* τις αρχές του 2ου αιώνα, αν και απαντά σποραδικά στον ελλαδικό ηπειρωτικό χώρο κατά τον 4ο αιώνα (Κανελλόπουλος 2019, 111 εικ. 1). Με βάση τα παραπάνω, θα ήταν δυνατή η χρονολόγηση του θριγκού στο διάστημα 250–200.

Αποκατάσταση των αξονικών αποστάσεων των στύλων από τον εμβάτη της δωρικής ζωφόρου

Τα μέλη του θριγκού προέρχονται από κτίριο, η κάτοψη του οποίου αγνοείται. Επειδή, ωστόσο, ανήκουν στο δωρικό ρυθμό, είναι δυνατόν να υπαγορευτούν τις θέσεις των υποκειμένων στηριγμάτων, συμβάλλοντας έτσι στην αποκατάσταση των μεταξονίων μίας κιονοστοιχίας της ελληνιστικής περιόδου. Στοιχεία για τη διατύπωση βάσιμων εκτιμήσεων σχετικά με το μεταξόνιο, παρέχουν οι λίθοι της τριγλύφου σε συνδυασμό με τα μέλη του γείσου. Οι τρίγλυφοι στην πλειονότητά τους διατηρούν ακέραιο το μήκος τους, 0.230–0.247 μ., με πιο συχνή διάσταση τα 0.24 μ.. Υπάρχουν τρία μεγέθη μετοπών, πλατιές μετόπες που το πλάτος τους κυμαίνεται από 0.38 έως 0.40 μ., μετρίως πλατιές μετόπες πλάτους 0.36–0.38 μ., και στενές μετόπες με πλάτος 0.30–0.334 μ..

Οι πιθανές διατάξεις από την περίοδο της τριγλύφου (πλάτος τριγλύφου + πλάτος μετόπης) περιορίζονται σε δύο (Λύση Α και Λύση Β), το μετακίονιο διάστημα όμως οδηγεί, όπως θα δούμε, στη μία από αυτές. Οι διαστάσεις των μελών του ακέραιου γωνιακού λίθου ΑΜ 53 (μήκος τριγλύφου 0.24 μ. και της αντίστοιχης μετόπης 0.38 μ· μήκος της δεύτερης από την γωνία τριγλύφου 0.23 μ. και της αντίστοιχης μετόπης 0.30 μ.) υποδεικνύουν ότι στη μία πλευρά του κτιρίου μπορούν να αποκατασταθούν οι πλατιές μετόπες και στη συνεχόμενη κατά τη γωνία πλευρά οι στενότερες.

Λύση Α. Το μεταξόνιο, ίσο με το άθροισμα του μήκους δύο τριγλύφων και δύο μετοπών, υπολογίζεται σε ~1.24 μ., το δε μετακίονιο με κάτω διάμετρο από 0.39 έως 0.40 μ. αντιστοιχεί σε ~0.84 μ.. Αντίστοιχα, στην όψη με τις μικρότερες μετόπες το μεταξόνιο υπολογίζεται σε ~1.08 μ., το δε μετακίονιο σε ~0.68 μ..

Λύση Β. Οι κίονες διευθετούνται σε διευρυμένα μεταξόνια ίσα με τρεις φορές το μέτρο του διαζώματος, ~1.81–1.82 μ.). Σε αυτή την περίπτωση το μετακίονιο αντιστοιχεί σε ~1.42 μ. Αντίστοιχα με τρίγλυφο μήκους 0.24 μ. και μετόπη μέσου μήκους 0.30 μ. το μεταξόνιο είναι ίσο με ~1.62 μ., το δε μετακίονιο ~1.22 μ.. Είναι σημαντικό να επισημανθεί ότι η μετόπη μήκους 0.30 μ. ανήκει στη γωνιακή τρίγλυφο. Επομένως, η τιμή 1.62 μ. αφορά την απόσταση των λίθων στη γωνία του διαζώματος, αλλά μπορεί να είναι παραπλανητική σε ό,τι αφορά

τα αγελαία μεταξόνια. Θα πρέπει να υποθέσουμε ότι στα αγελαία αξονικά διαστήματα υπήρχαν μετόπες με πλάτος ≤ 0.30 μ. Έχει βρεθεί μία μετόπη πλάτους 0.28 μ. (AM 10), ωστόσο, σώζει τον ένα αρμό ώσεως, η άλλη παρειά της, που θα συνεχόταν με την τρίγλυφο, είναι θραυσμένη. Η επιφάνεια θραύσης πάντως διαμορφώνει ως επί το πλείστον ευθεία, οπότε αυτό θα πρέπει να είναι περίπου και το σημείο που συνδεόταν με την τρίγλυφο και να μην εκτείνεται η μετόπη σε πολύ μεγάλο μήκος. Θα πρέπει, επομένως, να γίνει δεκτό ως μήκος αγελαίας μετόπης η τιμή $\sim 0.28-0.29$ μ., και ως μήκος αγελαίου μεταξονίου το μέγεθος $\sim 1.57-1.58$ μ..

Ανακεφαλαιώνοντας, η Λύση Α θα πρέπει να απορριφθεί, καθώς παρουσιάζει ένα σοβαρό πρόβλημα. Τα μετακίονια διαστήματα, τα ωφέλιμα δηλαδή ανοίγματα από κάτω διάμετρο σε κάτω διάμετρο, είναι πολύ μικρά. Αρκεί να ληφθεί υπόψιν ότι το μετακίονιο άνοιγμα της Λύσης Α είναι μικρότερο και από το μικρότερο γνωστό αντίστοιχο διάστημα, το μετακίονιο της στοάς στην αγορά της Λατούς, 1.00 μ. (Coulton 1976, 251 εικ. 78), και το γωνιαίο στο ναό της Νεμέσεως στον Ραμούντα 1.19 μ. (Woodward 2012, 391). Η Λύση Β εξασφαλίζει ικανά μετακίονια, επομένως, επάνω από κάθε μεταξόνιο θα πρέπει να υπήρχαν τρεις τρίγλυφοι και τρεις μετόπες.

Γραφική σύνθεση των λίθων της δωρικής ζωφόρου σε πιθανές θέσεις

Για τις δυνατές σχετικές θέσεις που μπορούν να έχουν τα μέλη του θριγκού μεταξύ τους θα πρέπει να γίνουν δεκτές ορισμένες παραδοχές: στις γωνίες του κτιρίου, όπως μαρτυρά ο πλήρως σωζόμενος λίθος AM 53 (Εικ. 34), θα υπήρχαν λίθοι αποτελούμενοι από μία τρίγλυφο συμφυή με μετόπη (T-M ή M-T). Μετά το γωνιακό μέλος ακολουθεί λίθος που αρχίζει με τρίγλυφο, T-M ή M-T. Επάνω από τους αγελαίους κίονες θα ήταν δυνατόν να στηρίζονται οι λίθοι M-T-M με την τρίγλυφο να συνδέεται αξονικά με τον υποκείμενο κίονα. Με τη διάταξη αυτή το χαμηλό, ελαφρύ επιστύλιο ανακουφίζεται από την υπερκείμενη ζωφόρο, καθώς σηκώνει το μισό περίπου από το βάρος της (Coulton 1968, 159). Ανάμεσά τους θα πρέπει να κατανομηθούν πέντε μέλη T-M-T. Αυτού του είδους οι λίθοι δεν έχουν βρεθεί, θα μπορούσαν, ωστόσο, να προκύψουν από τη συνοχή μελών T-M και M-T.

Με την εναλλαγή λίθων M-T-M με λίθους T-M-T, δεν προκύπτουν μεμονωμένες τρίγλυφοι ή μετόπες και δεν διαταράσσεται η ακολουθία των λίθων, που διαθέτουν όμοιο αριθμό μελών από κάποιον λίθο, που φέρει μικρότερο αριθμό και εμφανίζεται μέσα στο διάζωμα σε τυχαία θέση. Η λύση αυτή πάντως δεν στερείται προβλημάτων. Ο αγελαίος λίθος AM 15, που διαθέτει δύο μέλη (T-M), περατούται στη μετόπη. Αυτό σημαίνει ότι δεν αποτελεί τμήμα λίθου T-M-T· συνεπώς ο αμέσως επόμενος λίθος αρχίζει με τρίγλυφο, ανήκει δηλαδή είτε στην κατηγορία T-M-T είτε στην T-M. Σε κάθε περίπτωση, με βάση την παραπάνω αλληλουχία, στον άξονα του κίονα δεν θα αντιστοιχούσε λίθος M-T-M. Η λύση μπορεί να δοθεί αν σε κάποιο σημείο του διαζώματος παρεμβληθεί λίθος, που έχει τον αρμό σε τυχαία θέση. Με τον τρόπο αυτό, ένας λίθος που περατούται σε μετόπη είναι δυνατόν να ακολουθείται από λίθο, που αρχίζει από μετόπη. Φαίνεται, επομένως, ότι η κατανομή των λίθων στη ζωφόρο καθορίζεται από το διατεθειμένο από το λατομείο υλικό. Στις Εικόνες 35 και 36 φαίνονται οι πιθανές λύσεις. Το μεταξόνιο διάστημα που προκύπτει στη γωνία και είναι μεγαλύτερο από το αγελαίο, δεν υποδεικνύει σε καμία περίπτωση ότι οι γωνιαίοι κίονες είχαν υποστεί διαστολή, αντίθετα η διαφορά αυτή οφείλεται στο γεγονός ότι στις γωνίες τοποθετούνται, σύμφωνα με τη θεωρία (Gruben 2000, 53, 278), οι μεγαλύτερες μετόπες, ώστε να μετριάσουν τη γωνιακή συνίζηση.

Οι δωρικοί κίονες

Οι σπόνδυλοι, συνολικά τρεις, δεν σώζουν το αρχικό τους ύψος. Φέρουν αβαθείς ραβδώσεις, το βέλος των οποίων κυμαίνεται από 0.005 μ. έως 0.008 μ., και καταλήγουν σε ακμές πλάτους περί τα 0.002 μ.. Ο σπόνδυλος AM 2 έχει μέγιστο σωζόμενο ύψος 0.21 μ.. Το μήκος της χορδής κοντά στην άνω επιφάνεια του σπονδύλου είναι 0.056 μ. στην ακμή της ραβδώσης. Οι αντίστοιχες διαστάσεις κοντά στη βάση του είναι 0.057-0.058 μ.. Ο σπόνδυλος είναι ραβδωμένος κατά ένα μέρος μόνον της περιφέρειάς του, από το οποίο διατηρούνται επτά ραβδώσεις. Το υπόλοιπο τμήμα του διαμορφώνει ελαφρώς κυλινδρικό, αρράβδωτο τομέα (Εικ. 37). Ο σπόνδυλος AM 4 διατηρείται μέχρι ύψους 0.38 μ.. Σώζει επτά ραβδώσεις μήκους 0.055-0.056 μ. στην ακμή της

ράβδωσης. Από τον σπόνδυλο AM 3, που σώζεται σε ύψος 0.15 μ., διατηρούνται τα $\frac{2}{3}$ περίπου της περιφέρειάς του, με 11 συνολικά ραβδώσεις μήκους 0.051–0.0515 μ. στην ακμή της ράβδωσης. Η ύπαρξη μείωσης στους κίονες πιστοποιείται από τον σπόνδυλο AM 2.

Από τα κιονόκρανα δεν έχει εντοπισθεί ακόμα ούτε ένα θραύσμα. Οι διαστάσεις του θεωρητικού κιονοκράνου μπορούν να αποκατασταθούν από τη συνεργασία του άβακα με άλλα δομικά στοιχεία του προστώου. Ο λόγος του πλάτους του άβακα προς την κάτω διάμετρο μειώνεται προοδευτικά με την πάροδο του χρόνου πλησιάζοντας τον αριθμό 1 (Πίν. 1). Κατά τη διάρκεια της ελληνιστικής περιόδου κυριαρχούν αναλογίες, που κυμαίνονται μεταξύ 1.03:1 – 1.036:1. Έτσι, με κίονα του οποίου η κάτω διάμετρος μετρούσε ~0.40 μ., το πλάτος του άβακα κυμαίνεται μεταξύ 0.412–0.414 μ.. Οι ίδιες περίπου διαστάσεις προκύπτουν από τη συνεργασία του άβακα με το επιστύλιο. Το πλάτος του επιστυλίου ισούται με 0.345 μ.. Αν γίνει δεκτό ότι οι εξωτερικές πλευρές του άβακα απείχαν κατά 0.03–0.04 μ. από την κάθε ακμή του επιστυλίου, το πλάτος του άβακα υπολογίζεται σε ~0.41–0.42 μ.

Η διάμετρος των σπονδύλων, εφόσον πουθενά δεν συναντήθηκε μία πλήρης έδρα, μπορεί να υπολογισθεί από τα μήκη των χορδών των ραβδώσεων και όχι από άμεση μέτρηση. Αν γίνει δεκτό ότι οι 11 χορδές των ραβδώσεων του σπονδύλου AM 3 είναι οι 11 από τις 20 πλευρές ενός κανονικού εικοσαπλευρού, η διάμετρος του περιγεγραμμένου στο εικοσάπλευρο κύκλου μπορεί να υπολογισθεί σε περίπου 0.33 μ.. Με τον ίδιο τρόπο, η άνω διάμετρος του σπονδύλου AM 2 υπολογίζεται σε 0.3675 μ. και στην κάτω έδρα του σε 0.358 μ., και του AM 4 σε 0.3548 μ., τιμές που είναι δυνατόν να θεωρηθούν μερικά χιλιοστά μεγαλύτερες, επειδή οι ραβδώσεις είναι φθαρμένες.

Με την παραδοχή ότι ο σπόνδυλος με τη μικρότερη κάτω διάμετρο (AM 3) προέρχεται από το ανώτερο τμήμα του κίονα και με αφετηρία τις τιμές μείωσης, που ισχύουν κατά τον 3ο αιώνα, είναι εφικτό να υπολογισθεί κατά προσέγγιση η κάτω διάμετρος από ~0.39 μ. έως ~0.40 μ.. Αξίζει να σημειωθεί ότι η χρονολόγηση του κίονα στην περίοδο αυτή βασίζεται ελλείψει άλλων στοιχείων στο γεγονός ότι οι μικρού μεγέθους σπόνδυλοι είναι στην ίδια γενική τάξη μεγέθους με τον ελαφρύ θριγκό, με τον οποίο βρέθηκαν στο ίδιο συμφραστικό πλαίσιο, εντοιχισμένοι δηλαδή στο εξωκκλήσι του προφήτη Ηλία.

Το θεωρητικό ύψος του κίονα, αν στηριχθούμε στις ισχύουσες για την εποχή αναλογίες του ύψους του κίονα προς το ύψος του θριγκού (Πίν. 3), καθώς και του ύψους του κίονα προς την κάτω διάμετρο (Πίν. 4), θα κυμαινόταν από 2.40 μ. έως 3.00 μ.. Στη συνέχεια θα δειχθεί ότι ο θριγκός είναι βαρύτερος σε σχέση με τον κίονα (λόγος κάτω διαμέτρου:πλάτος τριγλύφου), έτσι με συνεκτίμηση και της παραμέτρου αυτής θα προτιμηθεί χαμηλότερος κίονας, με ύψος δηλαδή που προσδιορίζεται σε περίπου 2.48 μ. ή 6.2 μ. κάτω διαμέτρους, ίσο με 3.30 φορές το ύψος του θριγκού.

Στοιχεία για τη στέγη

Από τα σωζόμενα μέλη του οριζόντιου γείσου, που διατηρούν μέρος της οπίσθιας όψης τους, μόνον ο λίθος AM 68 σώζει εγκοπή με βάθος 0.04–0.045 μ. και σωζόμενο πλάτος 0.158 μ. (Εικ. 38). Αν η εγκοπή σχετιζόταν με το φορέα της στέγης (Εικ. 39), οι δοκοί θα εμβάλλονταν στο γείσο. Δεν είναι, ωστόσο, επιθυμητό, τα κεκλιμένα ξύλα να σταματούν στα γείσα. Οι γεισόπλινθοι δεν είναι γομφωμένοι, επιπλέον έχουν μικρό βάρος, περίπου 15–20 κιλά –πρόκειται για στοιχεία, που μπορούν να μετακινηθούν με το χέρι– και οι πλάγιες δυνάμεις από τα ξύλα θα τους εξωθούσαν. Έτσι, στη γραφική αποκατάσταση προτείνεται η παρεμβολή μεταξύ γείσου και δοκού μίας μηκίδας για να παραλαμβάνει τις ωθήσεις.

Αν η εγκοπή ήταν μασχαλαία, αν διευκόλυνε δηλαδή την πλοκή των στοιχείων στη στρώση του γείσου, τότε –όπως φανερώνει και το μειωμένο πάχος του θριγκού στο ύψος της τριγλύφου και του γείσου– η αφετηρία του ξύλινου φορέα της στέγης θα σημειωνόταν στη στάθμη των αντιθημάτων.³ Δεν έχουν εντοπισθεί στο χώρο

3 Οι προσόψεις του διαζώματος και του γείσου δεν φέρουν στην πάνω επιφάνειά τους συνδέσμους για σύνδεση με το αντίθημα, το μικρό όμως πλάτος των λίθων-προσώπων είναι απόδειξη για το διπλό κατά πλάτος διάζωμα.

λίθοι του αντιθήματος, συνεπώς πίσω από τη ζωφόρο μπορεί να αποκατασταθεί ένα ξύλινο αντίθημα (βλ. Mattern 2012, 107). Οι κεκλιμένοι αμείβοντες (σφηκίσκοι) θα εδράζονταν –πέρα από τη μηκίδα πίσω από το γείσο– μόνο στους πλευρικούς τοίχους του σηκού, χωρίς άλλα στηρίγματα, που θα ήταν άλλωστε περιττά με δεδομένο το μικρό πλάτος του σηκού.

Για την κλίση της στέγης ως προς την οριζόντιο, η μόνη πληροφορία παρέχεται από τον γωνιαίο γεισόπλινθο ΑΜ 59 (Εικ. 40). Η ελάχιστη κλίση που πιστοποιήθηκε, είναι 7°, η δε μέγιστη υπολείπεται ελαφρώς των 9°. Δεν αποκλείεται, ωστόσο, να είναι λίγο μεγαλύτερη, 9° ίσως και 10°, επειδή η εκτεταμένη φθορά του λίθου δεν επέτρεψε λεπτομερείς μετρήσεις.

Δεν έχουν βρεθεί κεραμίδες από τη δεύτερη οικοδομική φάση του ιερού (Αραπογιάννη 2017, 7). Θα ήταν δυνατόν να έχει αναχρησιμοποιηθεί η αρχαϊκή κεράμωση, όπως συνέβη στο ναό του Θέρμου του 3ου αιώνα (Παπαποστόλου 2014, 204); Οπωσδήποτε, στην αποκατάσταση (Εικ. 39) η επιλογή της λακωνικού τύπου κεράμωσης για την κάλυψη της στέγης δεν είναι τελείως υποθετική. Αποκαλύπτεται αφενός από τη χαμηλή κλίση της στέγης και αφετέρου από την απουσία ήλων ή βόθρων ήλων στους σωζόμενους γεισοπλίνθους για τη στερέωση στρωτήρων κεράμων. Οι λακωνικές κέραμοι λόγω της γεωμετρίας τους (Μπούρας 1999, 136· Sarpirstein 2008, 337–38) δεν γομφώνονται, απλώς τοποθετούνται στο σανίδωμα, αφού παρεμβληθεί η δόρωση. Ο τρόπος αυτός τοποθέτησης των κεράμων καθορίζει την κλίση της στέγης: επειδή μπορεί να ολισθήσουν, είναι προτιμότερο να συνδυάζονται με στέγη που έχει χαμηλή κλίση.

Οι σωζόμενοι γεισόπλινθοι δεν διαθέτουν κλίση της επάνω επιφάνειάς τους. Στην επιφάνεια αυτή οι ηγεμόνες στρωτήρες θα εδράζονταν με την υποστήριξη τριγωνικών ή τραπεζιόσχημων υποθημάτων.

Η ισότητα των πτερών του ναού θα μπορούσε, θεωρητικά τουλάχιστον, να προδίδει τετράριχτη στέγη (απουσία αετωμάτων) ή ημιτετράριχτη, με αέτωμα δηλαδή μόνον στην πρόσοψη. Ως αποτέλεσμα των ισοβαθών πτερών οι γωνίες του σηκού συμπίπτουν ακριβώς με τη διαγώνιο των 45° και, επομένως, με τα μεγάλα διαγώνια ξύλα τετράριχτης στέγης. Είναι γνωστά αρκετά στοιχεία για τετράριχτες αρχαϊκές στέγες: από το ναΐσκο στην Ακρόπολη, την κατασκευή στο αέτωμα της Ελαίας, το αρχαϊκό Διδυμαίο και το ναό της Αρτέμιδος Γοργούς στην Πάρο. Στον Θέρμο, στον οποίο είναι γνωστό ότι η οπίσθια πλευρά είχε ημιτετράριχτη στέγη, ο κίονας συμπίπτει με την κορυφή της στέγης και οι οπίσθιες γωνίες του σηκού συμπίπτουν με την διαγώνιο των 45° (Biers 1997, 137–38).

Η ΕΦΑΡΜΟΓΗ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΣΤΙΚΟΥ ΘΥΡΙΓΚΟΥ ΣΤΟ ΠΤΕΡΟ ΤΟΥ ΑΡΧΑΪΚΟΥ ΝΑΟΥ. ΓΕΝΙΚΑ ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Η θέση στην οποία βρέθηκαν τα μέλη του θυρίγκου δεν επιτρέπει να επιβεβαιώσουμε αλλά ούτε και να απορρίψουμε τη σύνδεση τους με το ναό. Δεν μπορούμε, ωστόσο, να παραβλέψουμε το γεγονός ότι τα μεταξόνια, που υπολογίσθηκαν από τα κατά χώραν στοιχεία του ναού (από 1.79 έως 1.818 μ. στις όψεις και από 1.5746 έως 1.5854 μ. στις μακρές πλευρές), συμφωνούν προς τα μετρούμενα από τα σωζόμενα μέλη του θυρίγκου (από 1.81 έως 1.82 μ. στα μεταξόνια διαστήματα με τις μεγάλες μετόπες και από 1.57 έως 1.58 μ. στα αντίστοιχα με τις μικρές). Είναι, επομένως, δόκιμο να εφαρμόσουμε τον ελληνιστικό θυρίγκο στο πτερό του αρχαϊκού ναού. Από τα μήκη των μεταξονίων γίνεται αντιληπτό ότι οι λίθοι του διαζώματος που διαθέτουν μεγάλες μετόπες θα πρέπει να αποκατασταθούν στις όψεις του ναού, ενώ αυτοί με τις μικρότερου μεγέθους μετόπες στις μακρές πλευρές του.

Στην εξάστυλη πρόσοψη του ναού χωρούν αβίαστα 15 τρίγλυφοι και 14 μετόπες με τρεις περιόδους τριγλύφου ανά μεταξόνιο διάστημα. Αν γίνει δεκτό ως πλάτος των τριγλύφων το πάγιο 0.24 μ. και ως πλάτος μετόπης το 0.36–0.38 μ., δηλαδή το μέγεθος των μετρίως πλατιών μετοπών, το μήκος του διαζώματος στις όψεις του κτιρίου θα ήταν ίσο με (15 τρ. x 0.24 μ.) + (14 μετ. x 0.36–0.38 μ.) = 9.40.

Ο βαθμός της γωνιακής συστολής είναι σχεδόν μηδαμινός, γεγονός που οφείλεται στο ιδιαίτερα μεγάλο πλάτος των τριγλύφων (λόγος κάτω διάμετρος:πλάτος τριγλύφου, 1.66:1). Η εξισορρόπηση του προβλήματος

είναι δυνατόν να επιτευχθεί μέσα στην ίδια τη ζωφόρο με τη διαπλάτυνση των γωνιακών μετοπών κατά 2 εκατοστά περίπου η καθεμία, $0.36-0.38 + 0.02 = 0.38-0.40$ μ.. Έτσι, στις γωνίες των στενών όψεων του ναού μπορούν να αποδοθούν οι μεγάλοι μεγέθους μετόπες, οι οποίες πράγματι φέρουν στοιχεία με τις πιο πάνω διαστάσεις. Ως αποτέλεσμα, τα μεταξόνια διαστήματα των όψεων θα αντιστοιχούσαν σε ~1.82 μ. (Εικ. 41).

Το μήκος των παράπλευρων, μακρών όψεων του κτιρίου καλύπτεται από τις μικρότερες μετόπες, πλάτους $0.30-0.33$ μ.. Σύμφωνα με τα προαναφερθέντα, οι μεγαλύτερες από αυτές θα τοποθετηθούν στις γωνίες, ώστε να απαλειφθεί η γωνιακή συναίρεση, και οι μικρότερες στα αγελαία διαστήματα των κίωνων. Επομένως, με εμβάτη ζωφόρου (μήκος τριγλύφου + μήκος μετόπης) ίση με $0.52-0.53$ μ., σε μήκος στυλοβάτη $21.03-21.09$ μ., αντιστοιχούν 13 μεταξόνια διαστήματα με μέσο μήκος $1.58-1.59$ μ.. Στην περίπτωση αυτή, η λύση, που ικανοποιεί την κανονικότητα για τα στοιχεία του διαζώματος είναι τελικά εκείνη με τους 14 κίονες στις μακρές πλευρές (Εικ. 42).

Η αρχιτεκτονική σύνθεση, που προκύπτει με την απόδοση του θριγκού σε μία δεύτερη οικοδομική φάση του ναού, παρουσιάζει ορισμένες αδυναμίες, όπως εξαιρετικά αραιή διαστύλωση, τρεις περιόδους τριγλύφου στα μεταξόνια περίπτερου ναού, μεγάλο σε σχέση με την κάτω διάμετρο πλάτος τριγλύφου και χαμηλή κλίση στέγης. Τα ζητήματα αυτά θα εξεταστούν στη συνέχεια αναλυτικά και θα επιχειρήσουμε να καταλήξουμε σε μία ικανοποιητική ερμηνεία.

Η αναλογική διαστύλωση με μεταξόνιο ίσο με ~1.82 μ. και κάτω διάμετρο $0.39-0.40$ μ. ($4.55:1$) είναι πολύ μεγάλη για ναό. Ο ίδιος λόγος σε μνημεία, που έχουν επίσης τρεις τριγλύφους ανά μεταξόνιο, κυμαίνεται από 3.10 έως 3.80 μ. (Πίν. 2). Υπερβολική αραιοστυλία, αντίστοιχη με αυτήν στην Άνω Μέλπεια, εμφανίζεται σε μικρούς ναούς που δεν διαθέτουν περίσταση, όπως στον εν παραστάσι ναό στα Κιόνια ($4.76:1$) και σε αυτόν της Κομποθέκρας ($4.53:1$), ενώ άμεσο παραλληλο αποτελεί ο περίπτερος ναός στη Σικυώνα (Krystalli-Votsi και Østby 2008, 56-7), επίσης με τρεις τριγλύφους ανά μεταξόνιο διάστημα, όπου ο λόγος του μεταξονίου προς την κάτω διάμετρο αντιστοιχεί σε $3.89-4.28$ μ..

Το σχήμα με τρία μέλη μετοπών και τριγλύφων, παρόλο που συνήθιζεται πολύ σε στοές (Coulton 1976, 119), δεν φαίνεται να επιβάλλεται από έναν συγκεκριμένο κτιριακό τύπο, αλλά για λόγους κλίμακας: εξασφαλίζοντας αραιή διαστύλωση επιλύεται το πρόβλημα των στενών μετακτιονίων, που προέκυπτε σε οικοδομήματα μικρής κλίμακας (Coulton 1977, 94). Από τον ύστερο 4ο αιώνα και εξής το σύστημα με τρεις μετόπες χρησιμοποιείται αρκετά συχνά σε ναούς, κατά κανόνα όμως στους μικρούς πρόστυλους (Coulton 1976, 117· Mattern 2015, 115-24). Οι περίπτεροι ναοί αντιστέκονται ελαφρά στην εξέλιξη, όχι μόνον επειδή η θρησκευτική αρχιτεκτονική είναι πιο συντηρητική, αλλά και λόγω του μεγέθους τους: έχουν ικανά μετακτιόνια διαστήματα που δεν χρήζουν διεύρυνσης.

Οι αρχιτέκτονες, για να επιτύχουν αραιότερη διαστύλωση σε κίονοστοιχίες μικρού μεγέθους, μικραίνουν την κάτω διάμετρο. Αυτό έχει ως αποτέλεσμα την επέκταση σε πλάτος των στοιχείων της ζωφόρου, προκειμένου να χωρέσουν ιδανικά στο μεγάλο αναλογικά μεταξόνιο, έτσι η ζωφόρος εμφανίζεται βαριά σε σχέση με τον μικρό κίονα. Η ισορροπία επιτυγχάνεται ήδη από το τελευταίο τρίτο του 5ου αιώνα, με την εφαρμογή τριών τριγλύφων ανά μεταξόνιο, οπότε το ύψος της τριγλύφου, δεν καθορίζεται πλέον από το μεγάλο μεταξόνιο και η ζωφόρος αποκτά ελαφρότερες αναλογίες (Coulton 1977, 92-4). Τα οικοδομήματα με τρεις τριγλύφους ανά μεταξόνιο (Πίν. 2, επισημαίνονται με κίτρινο χρώμα) διαθέτουν μεγάλα μεταξόνια, χωρίς να αυξάνεται το πλάτος της τριγλύφου: ο λόγος της κάτω διαμέτρου προς το πλάτος της τριγλύφου κυμαίνεται από $2.10:1$ έως $2.25:1$ (στο ναό της Αθηνάς στην Πέργαμο η αντίστοιχη αναλογία παρουσιάζεται αυξημένη, $2.40:1$). Ωστόσο, στο ναό της Άνω Μέλπειας συμβαίνει το εξής παράδοξο: το σχήμα με τρεις μετόπες ανά μεταξόνιο διάστημα συνδυάζεται με μία πολύ μεγάλη τρίγλυφο (λόγος κάτω διαμέτρου:πλάτος τριγλύφου, $1.66:1$, Πίν. 2). Η ιδιομορφία αυτή εμφανίζεται και στον περίπτερο ναό του Απόλλωνα στη Σικυώνα (λόγος κάτω διαμέτρου:πλάτος τριγλύφου, $1.61:1 - 1.77:1$).

Η χαμηλή κλίση της στέγης, $9^{\circ}-10^{\circ}$, αρμόζει σε μία στοά, καθώς η κύρια όψη της δεν έχει αέτωμα. Σε έναν ναό όμως, όπου το αέτωμα είναι το κύριο θέμα της μορφολογίας, η κλίση αυτή θα παρήγαγε αδόκιμη μορφολογία. Άμεσο παράλληλο αποτελεί, ο περίπτερος ναός στα Κιόνια, όπου η κλίση της στέγης είναι μικρή, 11° (Μόσχος και Μόσχου 1988, 145), σε πρόσοψη στην οποία κατανέμονται επίσης τρεις τρίγλυφοι και τρεις

μετόπες ανά μεταξόνιο. Με κλίση στέγης 9°–10°, ύψος θριγκού 0.76 μ. και αποκατεστημένο ύψος κίονα ~ 2.48 μ., και με τους κεκλιμένους αμείβοντες να είναι τοποθετημένοι στο ύψος του γείσου, το ύψος των τοίχων του σηκού υπολογίζεται σε ~ 2.90 μ.. Με δεδομένο ότι η στάθμη της θύρας πρέπει να βρίσκεται σε εύλογη απόσταση κάτω από τα οριζόντια ξύλα, που εδράζονται στο επίπεδο της τριγλύφου, η αναλογία του ύψους προς το πλάτος του ανοίγματος προκύπτει ίση με 1.58:1. Οπωσδήποτε, τέτοιου τύπου θύρωμα με χαμηλές αναλογίες δεν είναι άγνωστο στην αρχαϊκή περίοδο. Γύρω στο 530, η Πορτάρα της Νάξου έχει επίσης σημαντικά χαμηλές αναλογίες (~1.71:1· Κανελλόπουλος 2019, 76 σ. 163 με σχετική βιβλιογραφία).

Τα διαθέσιμα στρωματογραφικά στοιχεία από την Άνω Μέλπεια δεν είναι αρκετά για να τεκμηριώσουν δεύτερη οικοδομική φάση του ναού (Αραπογιάννη 2017, 7). Αυτό θα μπορούσε να σημαίνει ότι το υλικό του θριγκού προέρχεται από άλλο μνημείο και μεταφέρθηκε στο ύψωμα για να χρησιμοποιηθεί στην οικοδόμηση του εξωκλήσιου του Προφήτη Ηλία. Η περίπτωση, ωστόσο, να έπαυσε τελείως η οικοδομική δραστηριότητα στο ιερό μετά το 500, δεν έχει πολλές πιθανότητες. Δεν υπάρχουν παραδείγματα ιερών που να εγκαταλείφθηκαν τελείως στις αρχές του 5ου αιώνα (αντιπρβλ. όμως το ιερό της Αρτέμιδος και του Πανός στη Γλάνιτσα Αρκαδίας, η λειτουργία του οποίου διεκόπη τον 5ο αιώνα για να ξαναχρησιμοποιηθεί μετά το συνοικισμό της Μεγαλόπολης, το 370, οπότε κατασκευάστηκε νέος βωμός, Metzger 1940, 32–3· Μαράντου 2013, 71). Αντίθετα, το έτος 500 είναι η εποχή που ο Winter (1982, 387–89) χαρακτηρίζει ως εποχή «ενθουσιασμού» στη ναοδομία.

Κατά μία άλλη εκδοχή, τα σωζόμενα αρχιτεκτονικά μέλη προέρχονται από ένα μικρότερον διαστάσεων οικοδόμημα, όπως μία στοά (Αραπογιάννη 2017, 7–8). Σε αυτό συνηγορούν οι ελαφρές αναλογίες του θριγκού, η διάταξη με τρεις τριγλύφους ανά μεταξόνιο και η υπερβολική αραιοστυλία, που ταιριάζει περισσότερο σε στοές, όπου υπήρχε η απαίτηση για ευρύ μεταξόνιο, προκειμένου να διευκολύνεται η κίνηση σε αυτές. Αξίζει πάντως να σημειωθεί ότι, εκτός από μία αξιοσημείωτη δραστηριότητα στην περιοχή της Κορίνθου γύρω στο 300 (Coulton 1976, 55), ο κτιριακός τύπος της στοάς αντιπροσωπεύεται στην Πελοπόννησο κατά τη διάρκεια της ελληνιστικής περιόδου από πολύ λίγα παραδείγματα. Από αυτά, ορισμένα εντοπίζονται σε αγορές, όπως οι στοές στη Μεσσήνη (Stewart 2011–2012, 54· Θέμελης 2017, 14), στη Μεγαλόπολη (Coulton 1976, 51 σ. 6· Winter 2006, 54) και εκείνες στην αγορά του Παλλαντίου (Φριτζίλας 2011, 130, 132), ενώ άλλα, όπως η στοά στη Θεισόα (Goester 2005, 325–26· Mattern 2012, 104–10), αν πράγματι πρόκειται περί στοάς, και εκείνη στο Κάτω Σαμικό (Αραπογιάννη 2020, 118) έχουν ανεγερθεί σε ακροπόλεις. Τέλος, δύο στωικά οικοδομήματα (Λεονάρδος 1896, 116–19· Coulton 1976, 252–53) έχουν αποκαλυφθεί στο παναρκαδικό ιερό της Λυκόσουρας (Μαράντου 2013, 465, 469). Κανένα από τα παραδείγματα, που εξετάστηκαν, δεν προέρχεται από ένα ορεινό εξωαστικό ιερό (Μαράντου 2013, 464), όπως είναι η Άνω Μέλπεια.

Επιπλέον, αν υπήρχε στοά, τότε οι λιθόπλινθοι των τοίχων της θα ήταν ίδιας τάξης μεγέθους και βάρους με τον μαρμάρινο θριγκό και, επομένως, θα είχαν μεταφερθεί στο ύψωμα μαζί με τα μέλη του θριγκού. Οι υποθετικοί λιθόπλινθοι θα είχαν πλάτος μόνον 0.345 μ., όσο το επιστύλιο. Δεν ανευρίσκονται στον χώρο τέτοια στοιχεία.

Χωρίς να αποκλείεται η περίπτωση τα διάσπαρτα αρχιτεκτονικά μέλη να ανήκουν σε μία στοά ή σε ένα άλλου τύπου οικοδόμημα μικρών διαστάσεων, προτάσσεται ως πιθανότερο το ενδεχόμενο ο αρχικός ξύλινος ναός να απέκτησε γύρω στα μέσα του 3ου αιώνα λίθινη περίσταση. «Απολιθώθηκε» όμως ολόκληρη η περίσταση ή αντικαταστάθηκε ένα μέρος μόνον της ξύλινης κιονοστοιχίας από λίθινη; Οπωσδήποτε, το συνολικό σωζόμενο μήκος του γείσου, 17.30 μ., δεν επαρκεί για να καλύψει ολόκληρη την περίσταση. Το ίδιο γίνεται σαφές και από τον αριθμό των τριγλύφων εκ των οποίων έχουν σωθεί συνολικά 22 μέλη, ικανά να καλύψουν μία εξάστυλη πρόσοψη και ενδεχομένως τα γωνιαία μεταξόνια των μακρών πλευρών.

Σε αυτήν την περίπτωση, αν δηλαδή η περίσταση «απολιθώθηκε» κατά ένα μέρος της μόνον, η υπερβολική αραιοστυλία και η μεγάλη τρίγλυφος συνεπεία της μικρής κάτω διαμέτρου, θα ήταν δυνατόν να υπαγορευτούν από τον ξύλινο προκάτοχο του ναού. Η μικρή διάμετρος συνεργάζεται με τον μικρών διαστάσεων θριγκό. Μία αύξηση του μεγέθους της θα είχε ως αποτέλεσμα την αύξηση των διαστάσεων του θριγκού, ο οποίος όμως δεν μπορεί να αυξηθεί πολύ, καθώς προσαρμόζεται στις διαστάσεις του ξύλινου θριγκού, στον οποίο είχε πιθανότατα επισυναφθεί (Εικ. 43–44). Η μικρή διάμετρος, αν και πρωτοφανής, προδίδεται και από ένα ακόμη

στοιχείο, το πλάτος του επιστυλίου, το οποίο αντιστοιχεί σε 0.345 μ.. Το πλάτος του δωρικού επιστυλίου είναι ίσο με το 86%–104% της κάτω διαμέτρου (Κανελλόπουλος 1996, 33). Αν η σχέση αυτή εφαρμοσθεί και στον υπό εξέταση ναό, τότε η κάτω διάμετρος μπορεί να κυμαίνεται από 0.33 έως 0.40.

Η «απολίθωση» ενός μέρους της περίπτωσης θα μπορούσε επιπλέον να εξηγήσει γιατί οι γωνιαίοι κίονες δεν έχουν υποστεί συνίζηση, αλλά αντίθετα επεκτάθηκε το πλάτος των μετοπών, προκειμένου να αντιμετωπισθεί το πρόβλημα της δωρικής τριγλύφου. Αυτό συνέβη προφανώς επειδή οι αρχικοί κίονες ήταν σε αρρυθμικό σύστημα, χωρίς τριγλύφους και έτσι δεν υπήρχε γωνιακή συστολή (Gruben 2000, 53). Οι νεότεροι, λίθινοι, κίονες θα τοποθετήθηκαν στις θέσεις των ξυλίνων –με τους άξονές τους να συμπίπτουν με αυτούς των αρχαϊκών κίωνων– που αντικατέστησαν. Ωστόσο, στο νέο αυτό τμήμα της περίπτωσης τοποθετήθηκε διάζωμα. Έτσι προέκυψαν οι επιμήκεις μετόπες στις γωνίες. Αν δεν υπάρχει γωνιακή συστολή, αν δηλαδή ο λίθινος θριγικός κατανέμεται σε ίσα μεταξόνια, το πρόβλημα που δημιουργείται στη γωνία εξισορροπείται στη ζωφόρο και οι γωνιακές μετόπες προκύπτουν μακρύτερες από τις αγελαίες. Σύμφωνα με την άλλη εκδοχή, η περιμετρική κιονοστοιχία του αρχαϊκού ναού είχε ήδη αφανισθεί. Ο λίθινος θριγικός θα τοποθετήθηκε στο αρχαϊκό περό επάνω στους λίθινους κίονες.

Ο δωρικός ναός, που αποκαλύφθηκε στην Άνω Μέλπεια, διαθέτει όλα τα χαρακτηριστικά των ναών αρκαδικού τύπου, δηλαδή την «κανονική» κλασική κιονοστοιχία και τον χαρακτηριστικά επιμήκη σηκό, που είναι στενότερος από τον κανόνα του δεύτερου κίονα και διαμορφώνει την οπίσθια όψη του τελείως κλειστή. Την εποχή που οικοδομήθηκε ο υπό εξέταση ναός στις Βάσσες, με τον οποίο βρίσκονταν σε άμεση οπτική επαφή (Αραπογιάννη 2017, 8), δεν περιβαλλόταν από περίσταση, είχε τη μορφή απλού σηκού (Kelly 1995, 228). Αυτό σημαίνει ότι γύρω στα μέσα του βου αιώνα το ιερό στην Άνω Μέλπεια, που διέθετε, από όσο γνωρίζουμε, τον σημαντικότερο περίπτερο ναό, είχε μεγαλύτερη λάμψη από το ιερό στις Βάσσες.

Η συγκριτική παρουσίαση των αξονικών διαστημάτων του αρχαϊκού ναού και της νεότερης κιονοστοιχίας κατέδειξε ότι τα διάσπαρτα αρχιτεκτονικά μέλη, που ανάγονται στην ελληνιστική περίοδο, είναι δυνατόν να προέρχονται από μία υποθετική δεύτερη οικοδομική φάση του περίπτερου ναού. Το μικρό μέγεθος του θριγικού, η ραδιότητα των κίωνων και τα μεγάλα μεταξόνια διαστήματα αποτελούν ισχυρή ένδειξη ότι οι διαστάσεις της λίθινης κατασκευής προσαρμόστηκαν, έτσι ώστε να επισυναφθεί σε μία προϋπάρχουσα ξύλινη. Με παρόμοιο τρόπο, κατά τον 4ο και 3ο αιώνα ανακατασκευάστηκαν οι αρχαϊκοί ναοί του Απόλλωνος Ζωστήρος στη Βουλαγαμένη (Κουρουγιάννης 1927–1928, 31, 52· Γιαμαλίδη και Κανελλόπουλος υπό έκδ.), στον Θέρμο Αιτωλοακαρνανίας (Wilson Jones 2014, 30) και στην Τραπεζιά Αχαΐας (Hellner και Gennatou 2017, 131· Γκραϊκάς· Βόρδος και Πετρόπουλος 2007, 512). Το αποτέλεσμα στην Άνω Μέλπεια είναι μία αμιγώς ελληνιστική σύνθεση με ανάλαφρες αναλογίες και μικρογραφικές διαστάσεις, που έχει παράλληλα στους περίπτερους ναούς στα Κιόνια της Λακωνίας και τη Σικυώνα της Κορινθίας.

ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ

Θερμές ευχαριστίες οφείλουμε στους δύο ανώνυμους κριτές για τις πολύτιμες συμβουλές και παρατηρήσεις τους, που συνέβαλαν στη βελτίωση του τελικού κειμένου. Η Ε. Σπυροπούλου θα ήθελε να ευχαριστήσει ξεχωριστά την ανασκαφέα του ναού, Δρ. Ξ. Αραπογιάννη, που της επέτρεψε τη μελέτη του αρχιτεκτονικού υλικού, τον Αναπλ. Καθηγ. Χρ. Κανελλόπουλο, για την εμπιστοσύνη και καθοδήγησή του στην προσέγγιση του απαιτητικού αυτού θέματος, την Εφορεία Αρχαιοτήτων Μεσσηνίας, που θετικά και πρόθυμα καλωσόρισε την διενέργεια της έρευνας αυτής, τον Επίκ. Καθηγ. Στ. Κατάκη και τον Dr. J.-Ch. Moretti για τις υποδείξεις και τα σχόλιά τους, τα οποία βελτίωσαν το τελικό κείμενο της Μεταπτυχιακής Διπλωματικής Εργασίας, τους κατοίκους της Άνω Μέλπειας κ.κ. Κ. Κατσιώλη, Τ. Μαγκαφά και Β. Αναστασόπουλο για την ευγενική παραχώρηση οχημάτων με τετρακίνηση, τον Τομέα Αρχαιολογίας και Ιστορίας της Τέχνης για την ευγενική παραχώρηση του εξοπλισμού για την τοπογράφιση και αεροφωτογράφιση του ναού, και τους μεταπτυχιακούς φοιτητές Λ. Τσατσαρώνη, Δ. Κοβάνη, Α. Ανδρουλιδάκη για τη βοήθειά τους στο πεδίο.

Πίνακας 1.

Μνημείο	Πλάτος άβακα:ΚΔ	Χρονολογία κατασκευής	Βιβλιογραφικές παραπομπές
Ολυμπία, Μητρώον	1.047:1	410–388	Woodward 2012, 455
Λέπρεο, Δήμητρα	1.0084:1	400–370	Woodward 2012, 451
Επίδαυρος, Ασκληπιείον	0.8815:1	400–366	Woodward 2012, 445
Δελφοί, Απόλλων	1.066:1	370–325	Woodward 2012, 421
Ωρωπός, Στοά Αμφιαραείου	1.023:1	359–358	Coulton 1968, εικ. 7
Τεγέα, Αθηνά Αλέα	1.04:1	350–335	Woodward 2012, 442
Νεμέα, Ζευς	1.08:1	330–320	Woodward 2012, 453
Στράτος, Ζευς	1.054:1	320–300	Pakkanen 2004, 121
Επίδαυρος, Πρότυλο Γυμνασίου	~1.03:1	τέλη 4ου – αρχές 3ου	Κυριάκη 2012, 47, 54
Δήλος, Δωδεκαθέον	1.03:1	π. 300	Will 1955, 26, 33
Κόρινθος, Νότια Στοά	1.07:1	πρώιμος 3ος	Scahill 2012, 86, 108
Πέργαμος, ναός Αθηνάς	1.03:1	290	Bohn 1885, πίν. VIII, IX
Λιβαδειά, Ζευς Βασιλεύς	1.064:1	δεύτερο ήμισυ του 3ου	Kanellopoulos και Partida 2021, 376
Δήλος, Στοά Φιλίππου Ε΄	1.0366:1	216–200	Vallois 1923, 35, 62
Δήλος, Κοινόν Ποσειδωνιαστών	1.03:1	110	Picard 1921, 110 εικ. 93
Δήλος, Αγορά των Ιταλών	1.035:1	άρχισε το 110, ολοκληρώθηκε το 90	Lapalus 1939, 15, 18

Πίνακας 2.

Μνημείο	ΚΔ:Πλάτος τριγλύφου	Μεταξόνιο:ΚΔ	Χρονολογία κατασκευής	Βιβλιογραφικές παραπομπές
Δελφοί, Αθηνά Προναία	1.91:1	2.5487:1	550–500	Woodward 2012, 423
Κυρήνη, Απόλλων	1.83:1	-	550–500	Woodward 2012, 435
Άσσος, Αθηνά	1.76:1	2.8:1	540–500	Woodward 2012, 432
Ψηλή Κορφή, Άρτεμις Κνακεάτις	1.5:1 – 1.57:1	2.85:1 – 2.94:1	β' ήμισυ του 6ου	Ρωμαίος 1952, 6 εικ. 2· Østby 1995, 307, εικ. 179
Δελφοί, Απόλλων	2.19:1	-	520–510	Woodward 2012, 422
Βίγλα, Ποσειδών και Αθηνά Σώτειρα	1.4765:1	3.00:1	520–510	Ρωμαίος 1957, 130–32, 137–40· Østby 1995, 343–44
Ακρόπολη, Αθηνά Πολιάς	2.058:1	2.60:1	520–500	Woodward 2012, 383
Κομποθέκρα, Άρτεμις Λιμνάτις	1.595:1 – 1.64:1	3.73:1 – 4.5365:1	π. 500	Sinn 1981, 46, 61 εικ. 7
Μάκιστος, Αθηνά	1.79:1	1.79:1	500–490	Woodward 2012, 452
Ασέα, Άγιος Ηλίας	1.57:1	3.41:1	500–490	Østby 1995, 352· Forsén, Forsén και Østby 1999, 172
Αλίφειρα, Αθηνά	1.58:1	2.95:1 – 3.00:1	500–480	Ορλάνδος 1968, 64, 70
Πρασιδάκι, Αθηνά	1.83:1	2.49:1	500–480	Woodward 2012, 457
Αίγινα, Αφαία	1.96:1	2.65:1	480–470	Woodward 2012, 394
Ολυμπία, Ζευς	2.085:1	2.365:1	472–456	Woodward 2012, 456
Ηφαιστείο	1.98:1	2.537:1	450–440	Woodward 2012, 386
Σούνιο, Ποσειδών	1.96:1	2.47:1	450–430	Woodward 2012, 389
Παρθενών	2.275:1	2.235:1	447–432	Woodward 2012, 388
Ραμνούς, Νέμεσις	1.89:1	2.67:1	430–420	Woodward 2012, 391
Βάσσεσ, Απόλλων	2.08:1	2.44:1	429–400	Woodward 2012, 440
Αργείο Ηραίον	2.028:1	-	423–410	Woodward 2012, 438
Ολυμπία, Μητρόον	2.1:1	2.365:1	410–388	Woodward 2012, 455
Λέπρεο, Δήμητρα	2.18:1	2.35:1	400–370	Woodward 2012, 451
Επίδαυρος, Ασκληπιείον	2.086:1	2.45:1	400–366	Woodward 2012, 445
Δελφοί, Απόλλων	2.184:1	2.31:1	370–325	Woodward 2012, 421
Ωρωπός, Στοά Αμφιραεΐου	2.10:1	3.485:1	359–358	Coulton 1968, εικ. 7
Τεγέα, Αθηνά Αλέα	2.18:1	-	350–335	Woodward 2012, 442
Νεμέα, Ζευς	2.23:1	2.30:1	340–320	Woodward 2012, 453
Στράτος	2.064:1	2.45:1	320–300	Pakkanen 2004, 121

Επίδαυρος, Πρότυλο Γυμνασίου	2.2:1	3.50:1 (στο κέντρο) 2.33:1 2.10:1 (στις γωνίες)	τέλη 4ου – αρχές 3ου	Κυριακή 2012, 47, 103
Δήλος, Δωδεκάθεον	1.916:1	2.39:1	π. 300	Will 1955, 23, 26, 39
Κόρινθος, Νότια Στοά	2.05:1	2.44:1	πρώιμος 3ος	Seahill 2012, 86, 156
Σικυώνα, περίπτερος ναός	1.613:1 – 1.714:1	3.89:1 – 4.34:1	μετά το 303	Krystalli-Votsi και Østby 2008, 54–5, 57
Πέργαμος, Αθηνά	2.40:1	3.16:1	290	Bohn 1885, πίν. IX, XII
Δήλος, Στοά Φιλίππου Ε΄	2.18:1	3.70:1	216–200	Vallois 1923, 48, 62
Κιόνια, περίπτερος ναός	2.14:1	3.45:1	μετά το 146	Μόσχος και Μόσχου 1988, 143, πίν. 51· Reinach και Le Bas 1888, πίν. II.10
Κιόνια, ναός εν παραστάσι	1.62:1	4.767:1 (στο κέντρο)	2ος αιώνας μεταγενέστερος του περίπτερου	Μόσχος και Μόσχου 1988, 147· Reinach και Le Bas 1888, πίν. II.108
Αθηναϊκή Αγορά, Στοά του Αττάλου	2.25:1	3.275:1	159–138	Travlos 1971, 513 εικ. 645
Δήλος, Κοινόν Ποσειδωνιαστών	1.86:1 – 1.94:1, 2.00:1	3.81:1 – 3.89:1	110	Picard 1921, 103, 110 εικ. 93· Kanellopoulos 2018, 90 πίν. 1
Δήλος, Αγορά των Ιταλών	1.86:1 – 1.94:1, 2.00:1 και 2.0625:1	3.64:1	110–90	Lapalus 1939, 15, 21–2

Πίνακας 3.

Μνημείο	Ύψος κίονα: Ύψος θριγκού	Χρονολογία κατασκευής	Βιβλιογραφικές παραπομπές
Βάσσεις, Απόλλων	3.57:1	429 – 400	Woodward 2012, 378
Τεγέα, Αθηνά	4.64:1	350 – 335	Woodward 2012, 378
Στράτος Ζευς	4.46:1	320 – 300	Woodward 2012, 377
Επίδαυρος, Πρότυλο Γυμνασίου	3.28:1 – 3.31:1	τέλη 4ου – αρχές 3ου	Κυριάκη 2012, 59, 62, 360
Κόρινθος, Νότια Στοά	3.9:1 – 4.00:1	πρώιμος 3ος	Scahill 2012, 86, 104
Δήλος, Δωδεκάθεον	3.63:1	π. 300	Will 1955, 26, 150
Δήλος, Στοά Φιλίππου Ε'	3.94:1	216–200	Vallois 1923, 34, 62
Αθηναϊκή Αγορά, Στοά Αττάλου	4.19:1	159–138	Travlos 1971, 513 εικ. 645
Δήλος, Αγορά των Ιταλών	3.92:1	άρχιζε το 110, ολοκληρώθηκε το 90	Lapalus 1939, 15, 98

Πίνακας 4.

Μνημείο	Υψος κίονα:Κάτω διάμετρος	Χρονολογία κατασκευής	Βιβλιογραφικές παραπομπές
Επίδαυρος, Πρότυλο Γυμνασίου	5.89 – 5.95:1	τέλη 4ου – αρχές 3ου	Κυριάκη 2012, 59, 62, 360
Κόρινθος, Νότια Στοά	6.75:1	πρώιμος 3ος	Seahill 2012, 86, 104
Δήλος, Δωδεκάθεον	6.7:1	π. 300	Will 1955, 26, 150
Πέργαμος, Αθηνά	6.97:1	290	Bohn 1885, 11 πίν. VIII – IX
Λειβαδιά, Ζευς Βασιλεύς	6:1	δεύτερο ήμισυ του 3ου	Kanellopoulos και Partida 2021
Δήλος, Στοά Φιλίππου Ε΄	6.55:1	216–200	Vallois 1923, 34, 62
Μεσσήνη, Ασκληπιός	6.86:1	200–190	Sioumpara 2011, 50–1
Δήλος, Ασκληπιός	7.7:1	2ος αιώνας	Robert 1952, 81–2
Αθήνα, Στοά του Αττάλου	7.05:1	159–138	Travlos 1971, 513 εικ. 645
Δήλος, Αγορά των Ιταλών	6.27:1	Άρχισε το 110, ολοκληρώθηκε το 90.	Lapalus 1939, 15, 98

Εικ. 1. Χάρτης της Άνω Μεσσηνίας.

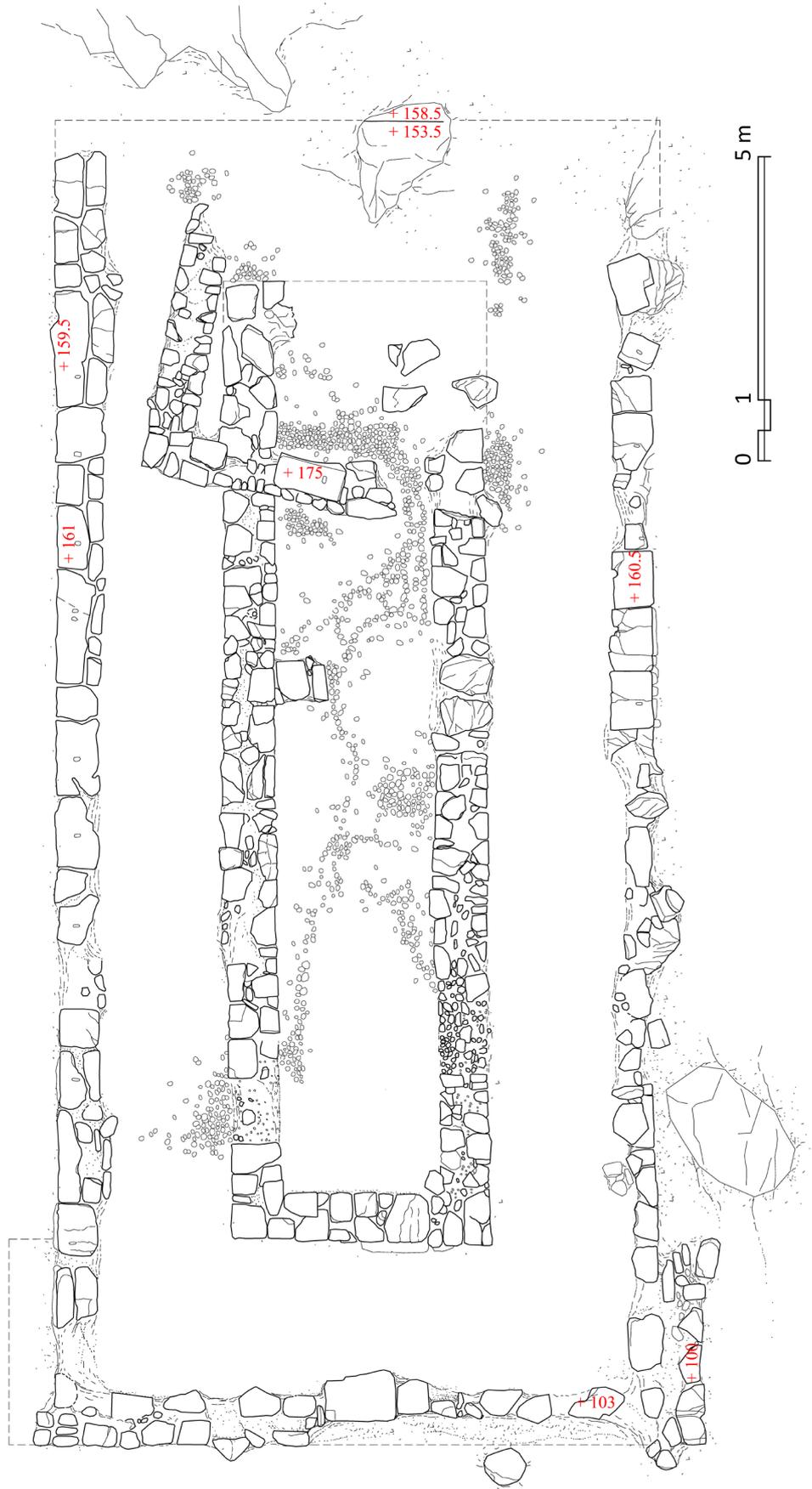
Εικ. 2. Λόφος «Πετρούλα». Διάσπαρτα αρχιτεκτονικά μέλη. Αρχείο Ε. Αραπογιάννη.

Εικ. 3. Λόφος «Πετρούλα». Ταξινόμηση διάσπαρτων αρχιτεκτονικών μελών. Λποψη από Ν. Αρχείο Ξ. Αραπογιάννη.

Εικ. 4. Αεροφωτογραφία του ναού. Με κόκκινο βέλος επισημειώνεται το ίχνος από τη θεμελίωση της ανατολικής εσθνηγίας, Ε. Σπυροπούλου 2020.

Εικ. 5. Αρχιτεκτονική κάτοψη του ναού. Αρχιτέκτονες Γ. Νίνος και Φ. Μπέλλου.

Εικ. 6. Ο δυτικός τοίχος της περίπτωσης. Άποψη από Β. Αρχείο Ε. Αραπογιάννη.

Εικ. 7. Η ΝΔ γωνία της περίπτωσης του ναού. Άποψη από Α. Αρχείο Ε. Αραπογιάννη.

Εικ. 8. Εσωτερικό του σηκού. Κάτω δεξιά διακρίνεται η κτιστή «παραστάδα». Αρχείο Ε. Αραπογιάννη.

Εικ. 9. Η ΒΔ γωνία του σηκού. Άποψη από Β. Αρχείο Ε. Αραπογιάννη.

Εικ. 10. Ο μεταγενέστερος βόρειος τοίχος. Άποψη από Α. Αρχείο Ε. Αραπογιάννη.

Εικ. 11. Ο μεταγενέστερος δυτικός τοίχος με εντοιχισμένη μια λιθόπλινθο της ευθυνηρίας σε β' χρήση. Άποψη από Ν. Αρχείο Ε. Αραπογιάννη.

Εικ. 12. Μέτωπο καλυπτήριας κεραμίδας λακωνικού τύπου (Π7790). Αρχείο Ξ. Αραπογιάννη.

Εικ. 13. Το εσωτερικό του σηκού. Δοκιμαστική τομή κάθετη στον δυτικό τοίχο. Άποψη από Α. Αρχείο Ξ. Αραπογιάννη.

Εικ. 14. Χάλκινο στέλεχος με λεοντοκεφαλή. Αρχείο Ξ. Αραπογιάννη.

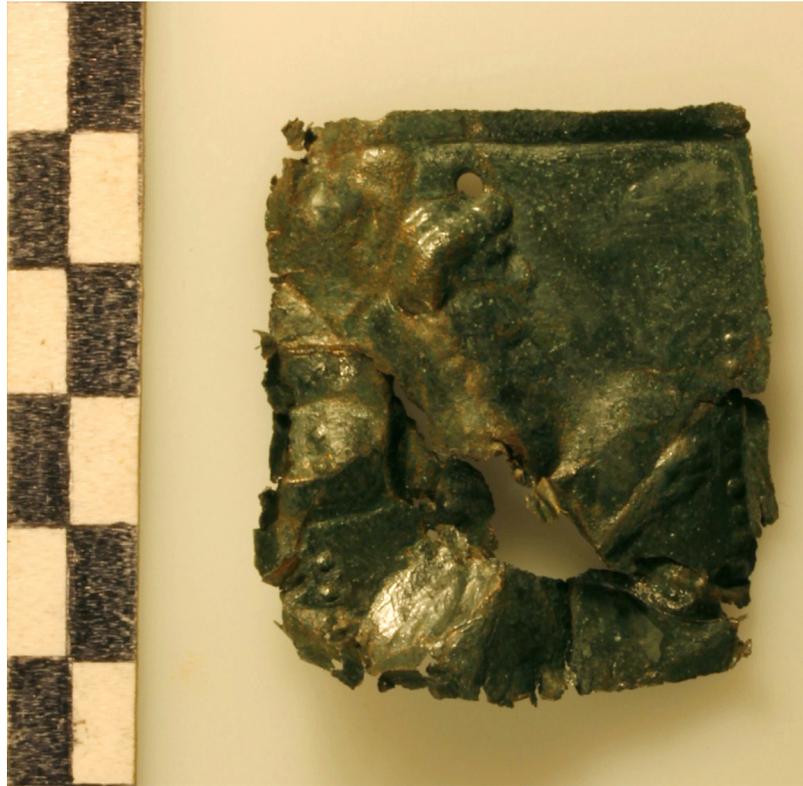
Εικ. 15. Πώρινη βάση με ορθογώνια λάξευση στην άνω επιφάνεια. Αρχείο Ξ. Αραπογιάννη.

Εικ. 16. Σιδερένιο εγχειρίδιο. Αρχείο Ξ. Αραπογιάννη.

Εικ. 17. Δύο όψεις του χάλκινου νομίσματος Αχαϊκής Συμπολιτείας (α' μισό του 2ου αι. π.Χ.) (N7847). Αρχείο Ξ. Αραπογιάννη.

Εικ. 18. Χάλκινο έλασμα με έκτυπη γυναικεία μορφή (M7802). Αρχείο Ξ. Αραπογιάννη.

Εικ. 19. Χάλκινο αγαλματίδιο γυμνού άνδρός (M7846) (εμπρόσθια και οπίσθια όψη). Αρχείο Ξ. Αραπογιάννη.

Εικ. 20. Πλακοειδείς λίθοι της νότιας ευθυνηρίας. Φωτ. Α. Τσατσαρώνη και Δ. Κοβάνη.

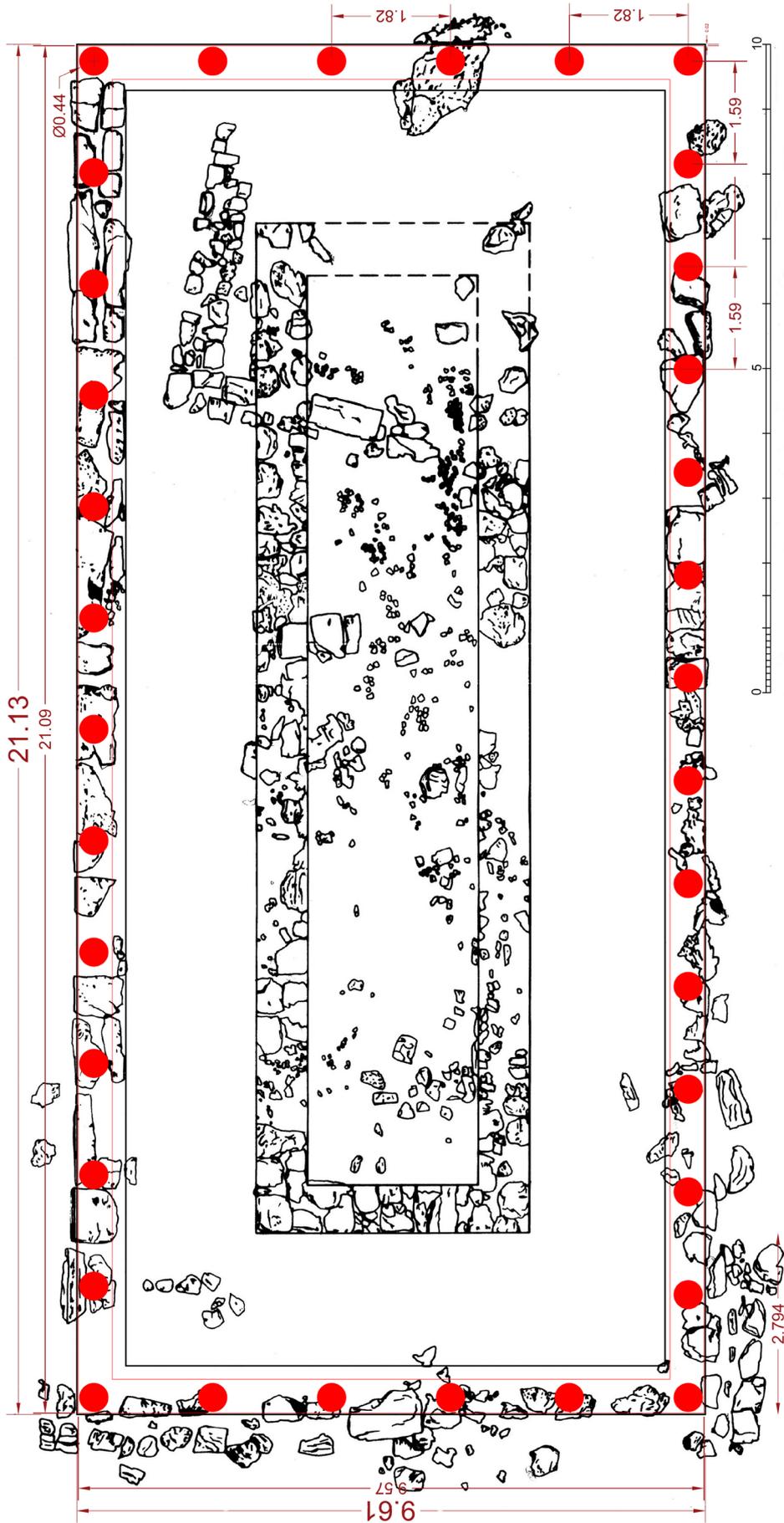
Εικ. 21. Λίθος με κατατομή σχήματος Γ. Φωτ. Α. Τσατσαρώνη και Δ. Κοβάνη.

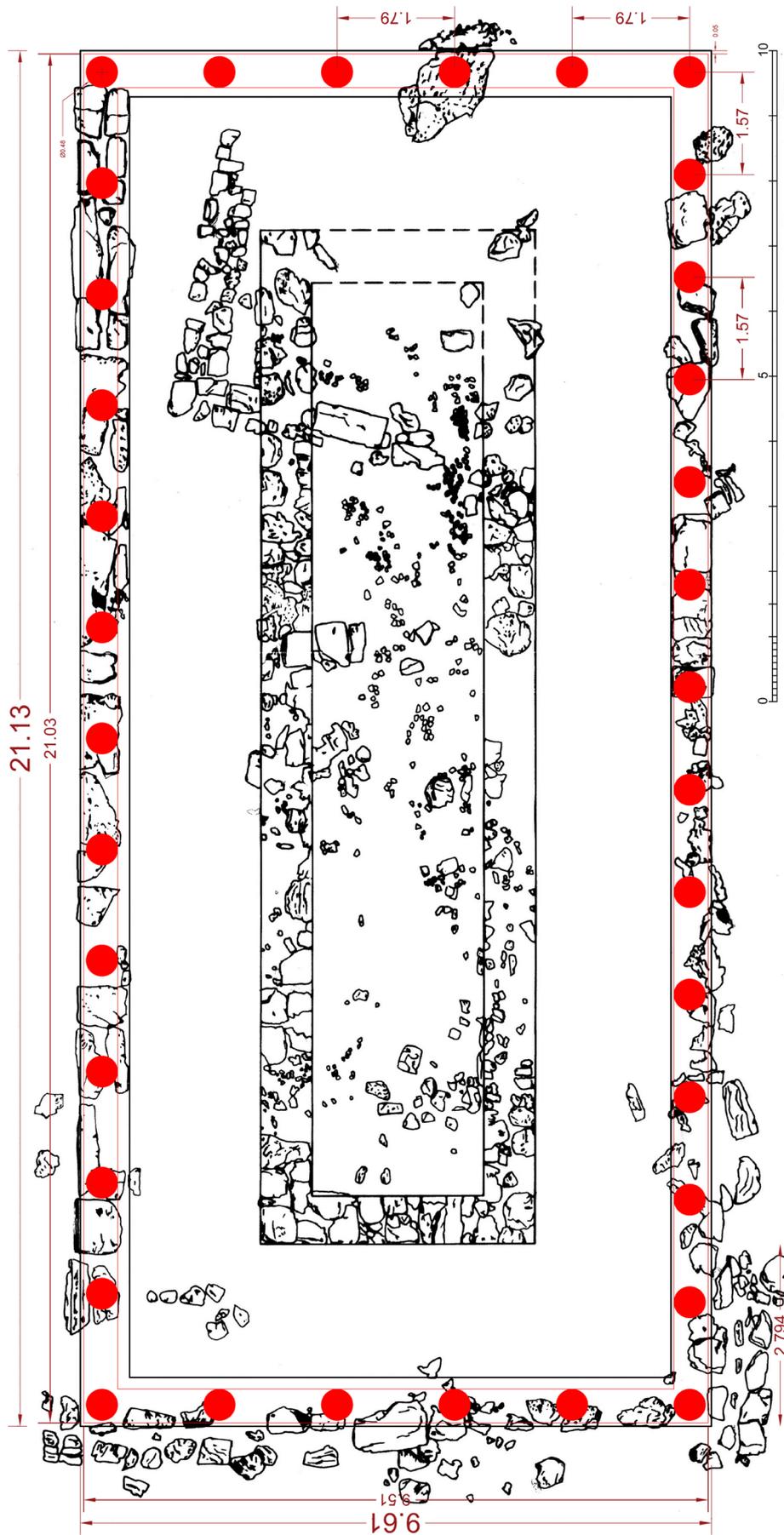
Εικ. 22. Λίθος της βόρειας ευθυνηρίας με άπεργο στην άνω επιφάνειά του. Φωτ. Ε. Σπυροπούλου.

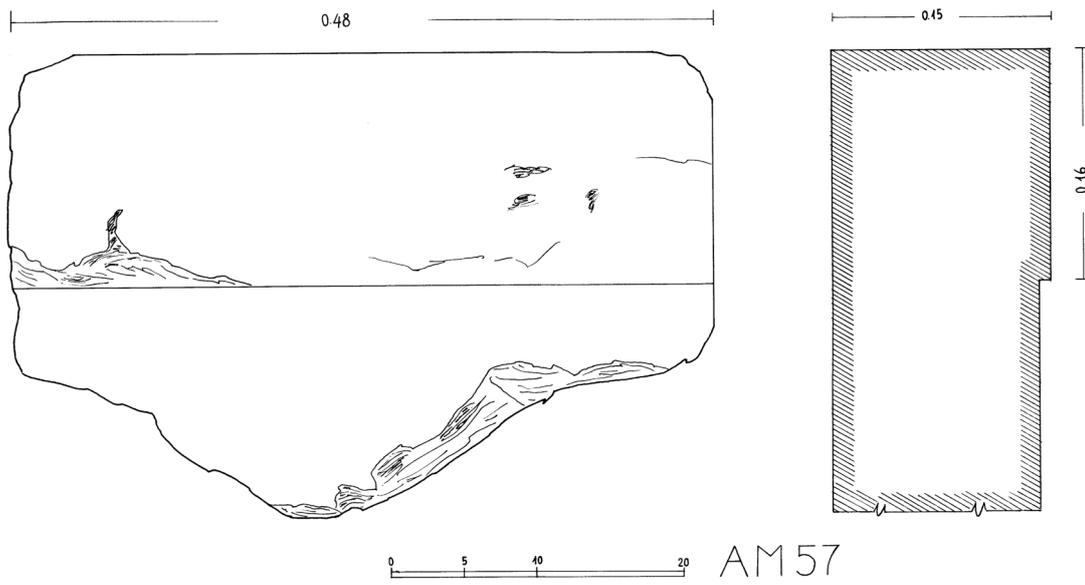
Εικ. 23. Λίθος από τη στρώση του στυλοβάτη. Φωτ. Ε. Σπυροπούλου.

Εικ. 24. Μέγιστο αξονικό μήκος, περίσταςς: ελάχιστο και μέγιστο δυνατό μεταξόνιο. Σχ. Ε. Σπυροπούλου.

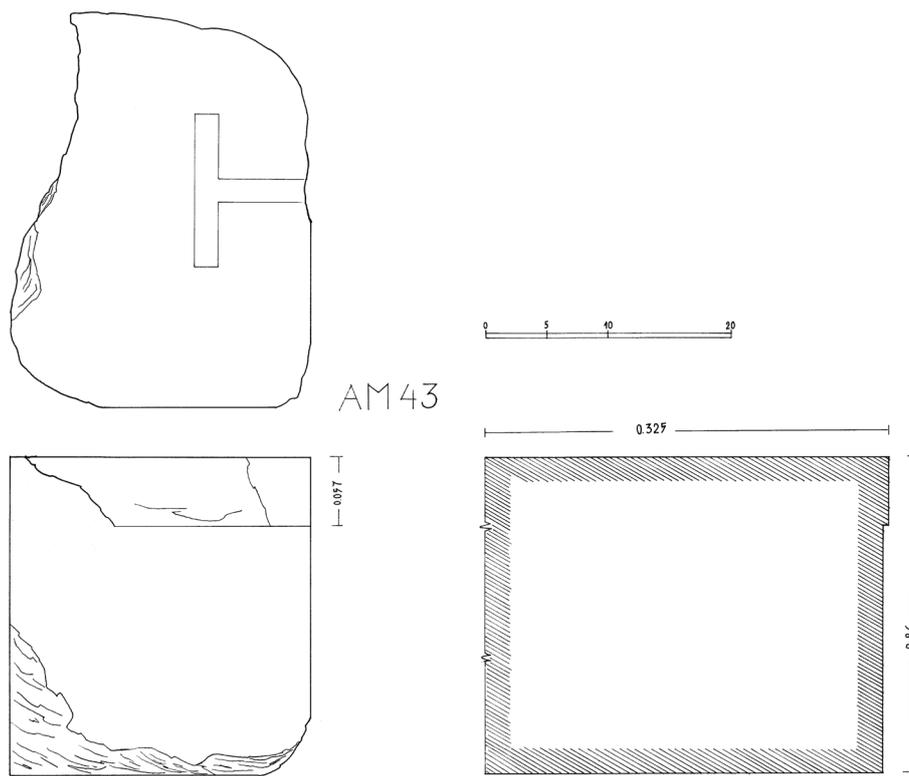
Εικ. 25. Ελάχιστο αξονικό μήκος περίστασης: ελάχιστο και μέγιστο δυνατό μεταξόνιο. Σχ. Ε. Σπυροπούλου.

Εικ. 26. Όψη και τομή του λίθου AM 57 από το περίθρο της θύρας ή από τα θωρακεία των μετακινίων. Σχ. Ε. Σπυροπούλου.

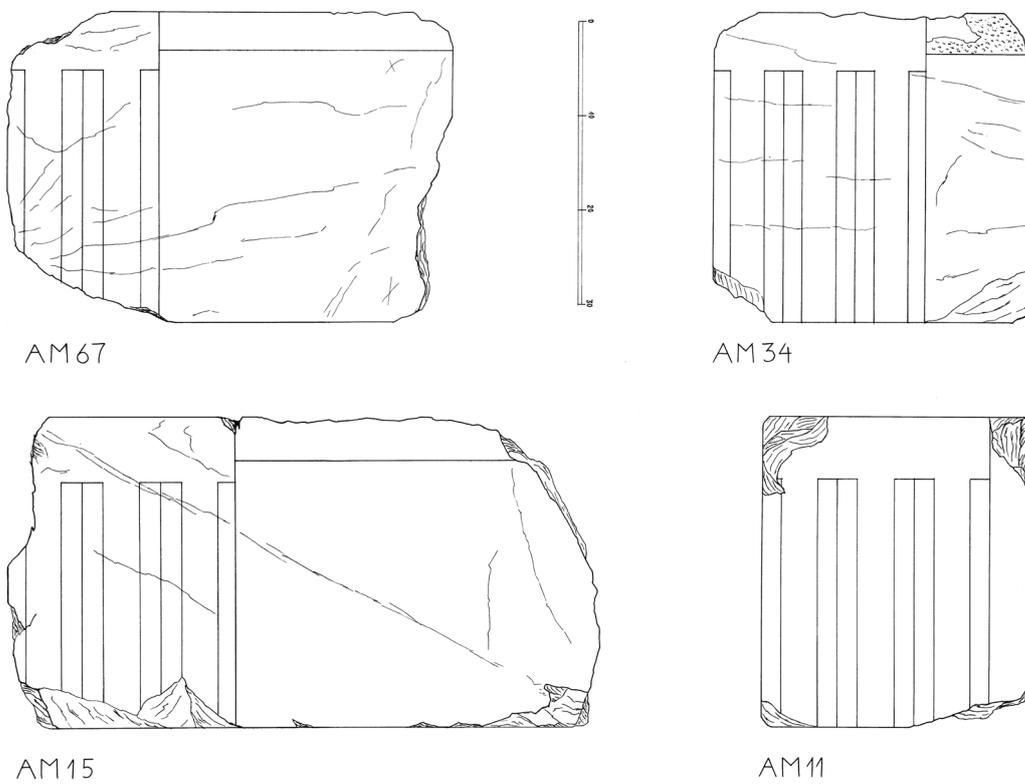

Εικ. 27. Λίθος από τη στρώση του επιστυλίου. Φωτ. Λ. Τσατσαρώνη και Δ. Κοβάνη.

AM43

Εικ. 28. Άνω όψη, πρόσοψη και τομή λίθου από τη στρώση του επιστυλίου. Σχ. Ε. Σπυροπούλου.

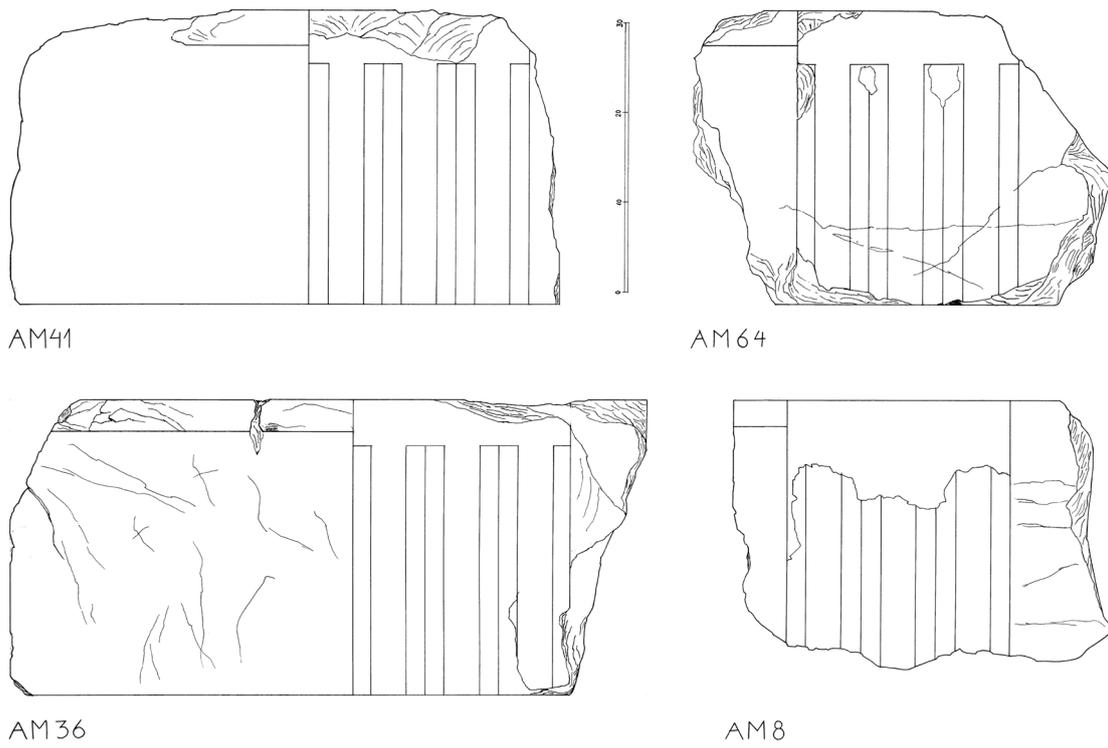
AM67

AM34

AM15

AM11

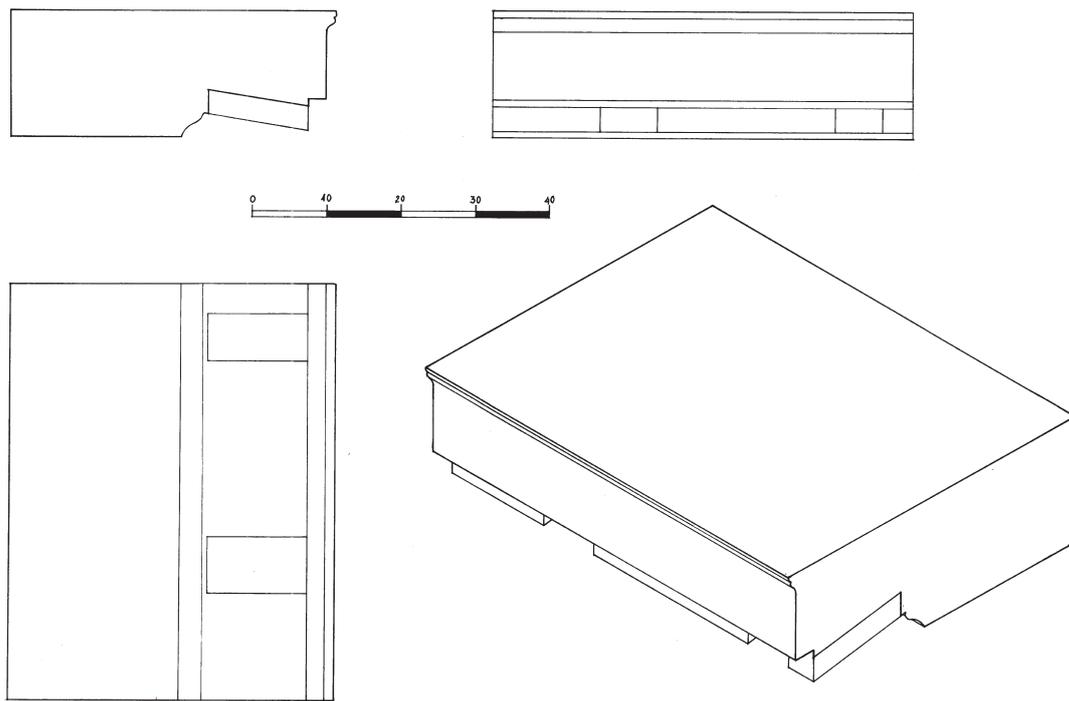
Εικ. 29. Λίθοι του τριγλύφου με τρίγλυφο συμφυή με μετόπη και μέρος μετόπης. Σχ. Ε. Σπυροπούλου.

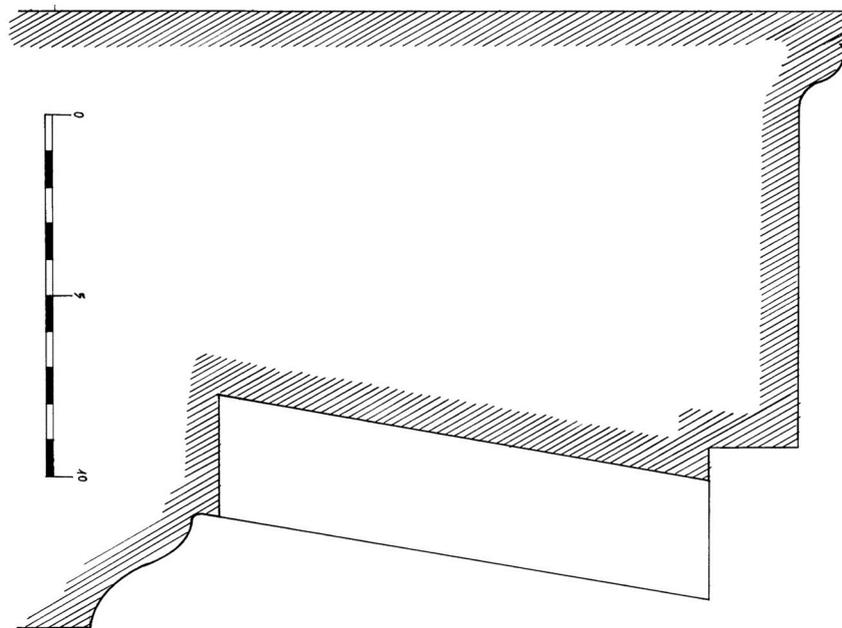
Εικ. 30. Λίθοι του τριγλύφου με δύο μετόπες εκατέρωθεν τριγλύφου. Σχ. Ε. Σπυροπούλου.

Εικ. 31. Ο λίθος AM 59 με την εγκοπή για την υποδοχή της γωνίας του καταετίου γείσου. Φωτ. Ε. Σπυροπούλου.

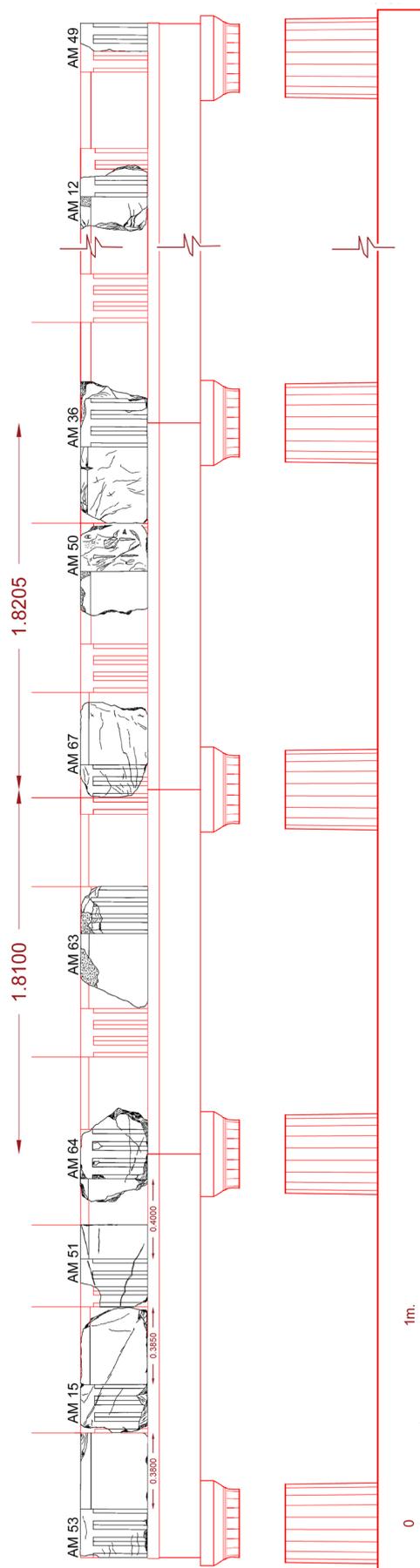
Εικ. 32. Όψεις και ισομετρική αξονομετρική προβολή γεισοπλίνθου. Σχ. Ε. Σπυροπούλου.

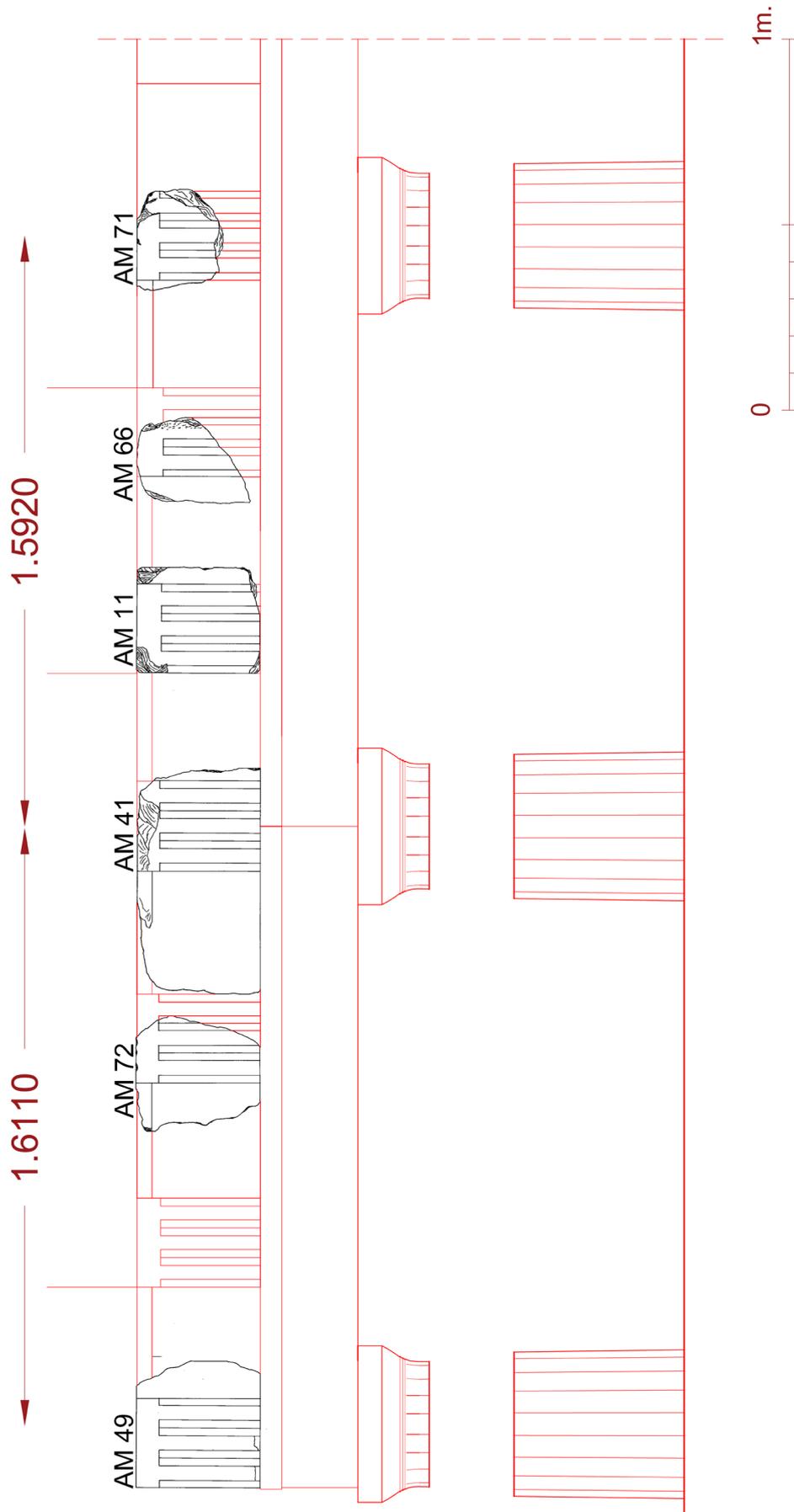
Εικ. 33. Κατατομή οριζόντιου γείσου. Σχ. Ε. Σπυροπούλου.

Εικ. 34. Ο γωνιακός λίθος AM 53. Φωτ. Λ. Τσατσαρώνη και Δ. Κοβάνη.

Εικ. 35. Αποκατάσταση των μελών του θριγκού σε πιθανές θέσεις; όψη με μεγάλο μέγεθος μετόπες. Σχ. Ε. Σπυροπούλου.

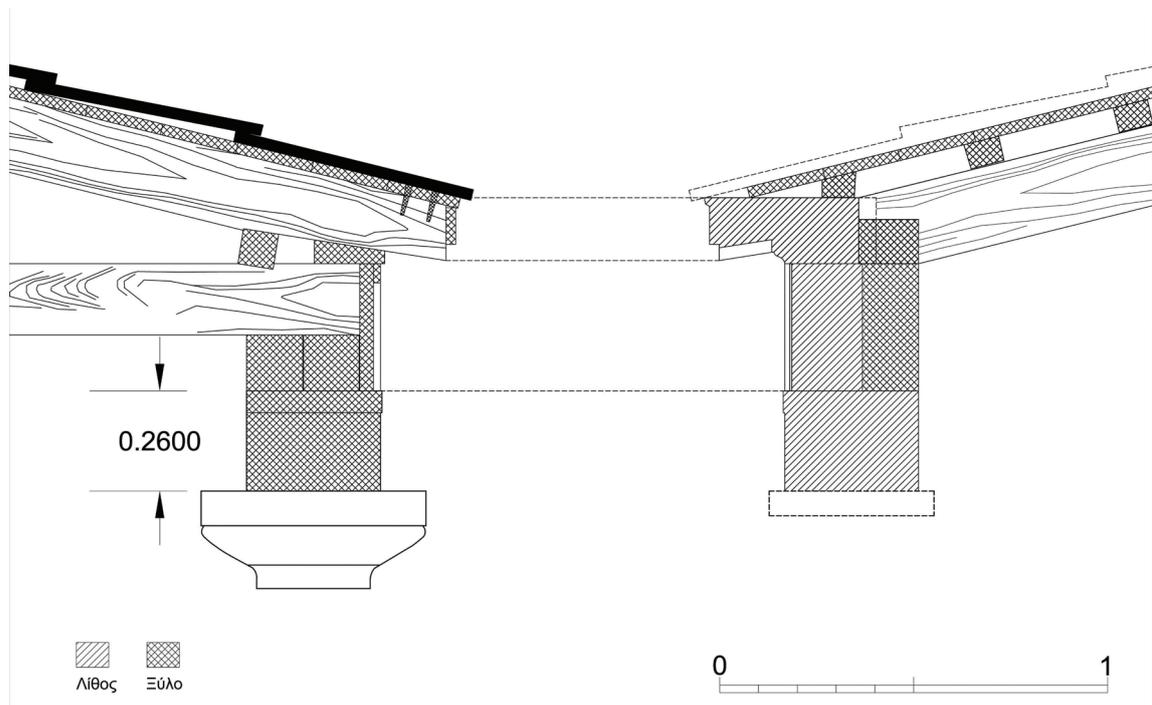
Εικ. 36. Αποκατάσταση των μελών του θρησκ. σε πιθανές θέσεις, όψη με μικρού μεγέθους μετόπες. Σχ. Ε. Σπυροπούλου.

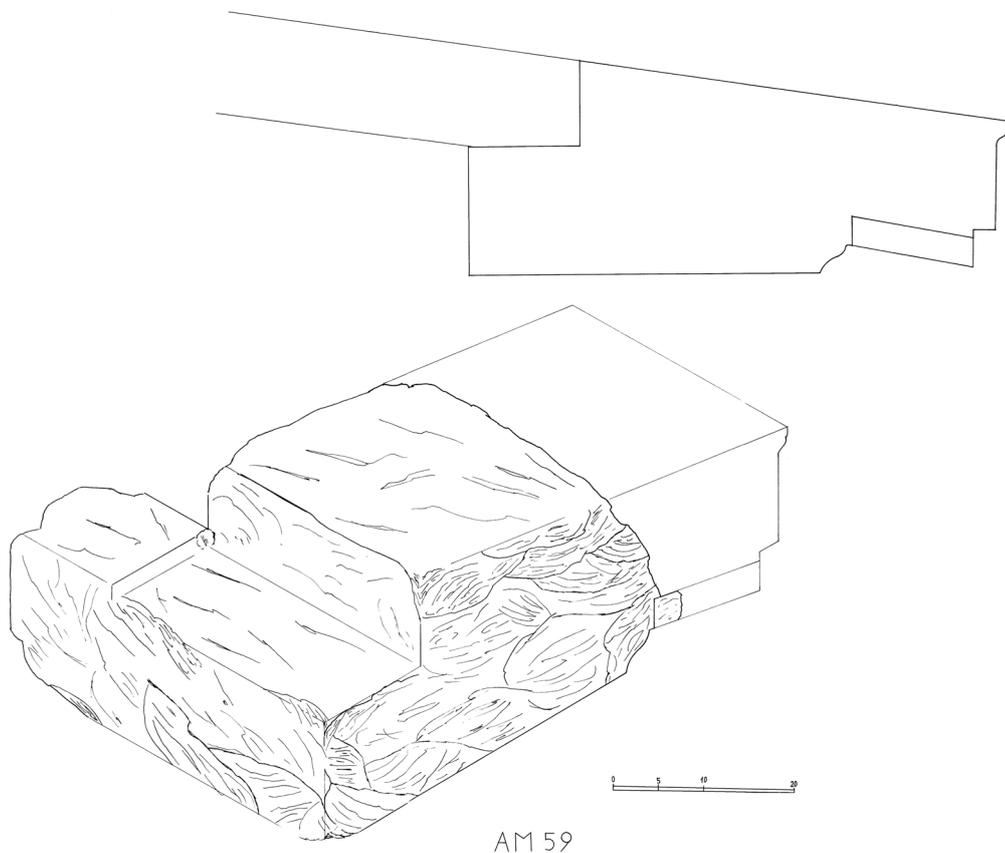
Εικ. 37. Θραύσμα σπονδύλου AM 2 με τον αρράβδωτο ημικυκλικό τομέα. Φωτ. Λ. Τσατσαρώνη και Δ. Κοβάνη.

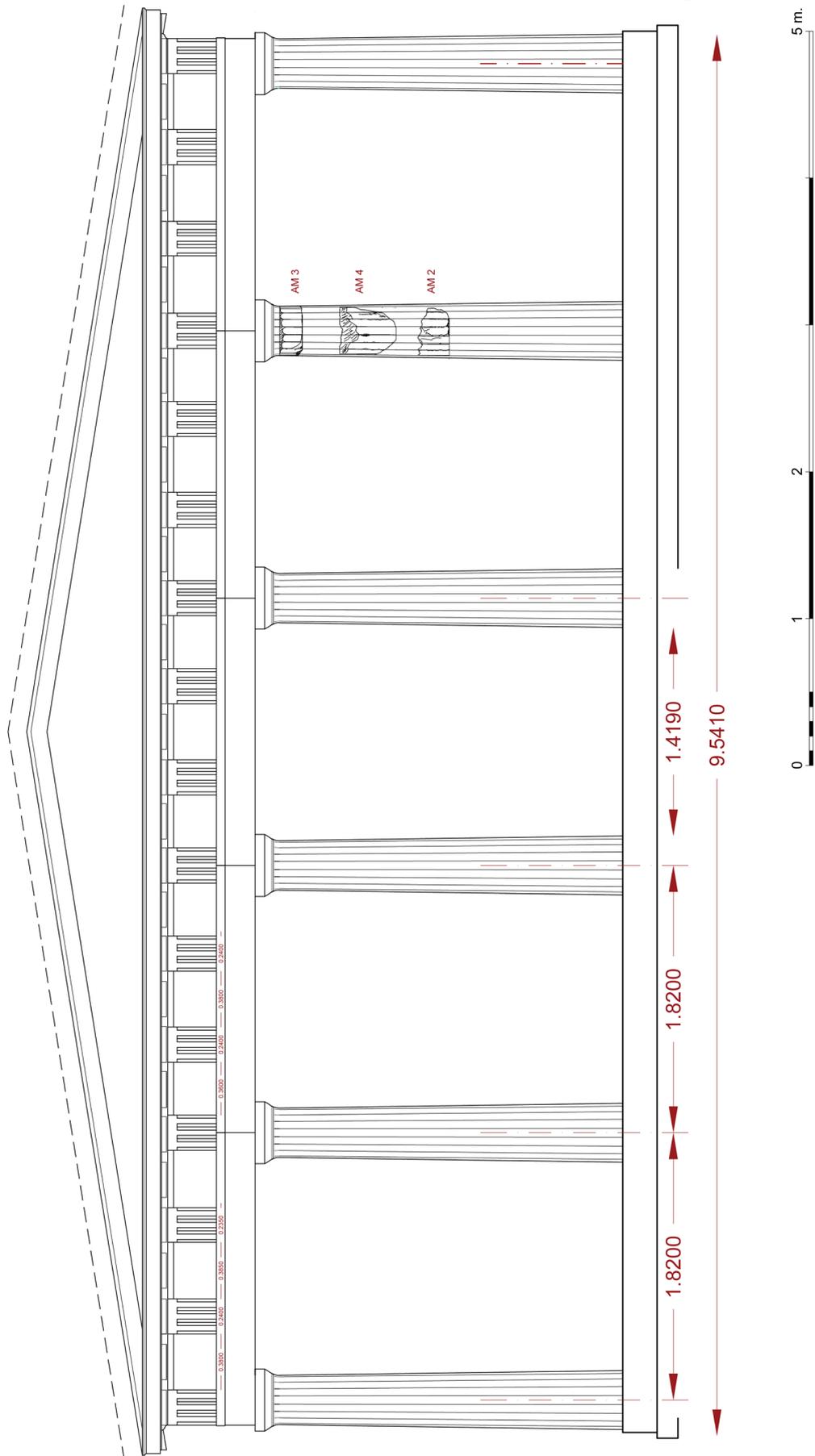
Εικ. 38. Ο λίθος AM 68. Φωτ. Ε. Σπυροπούλου.

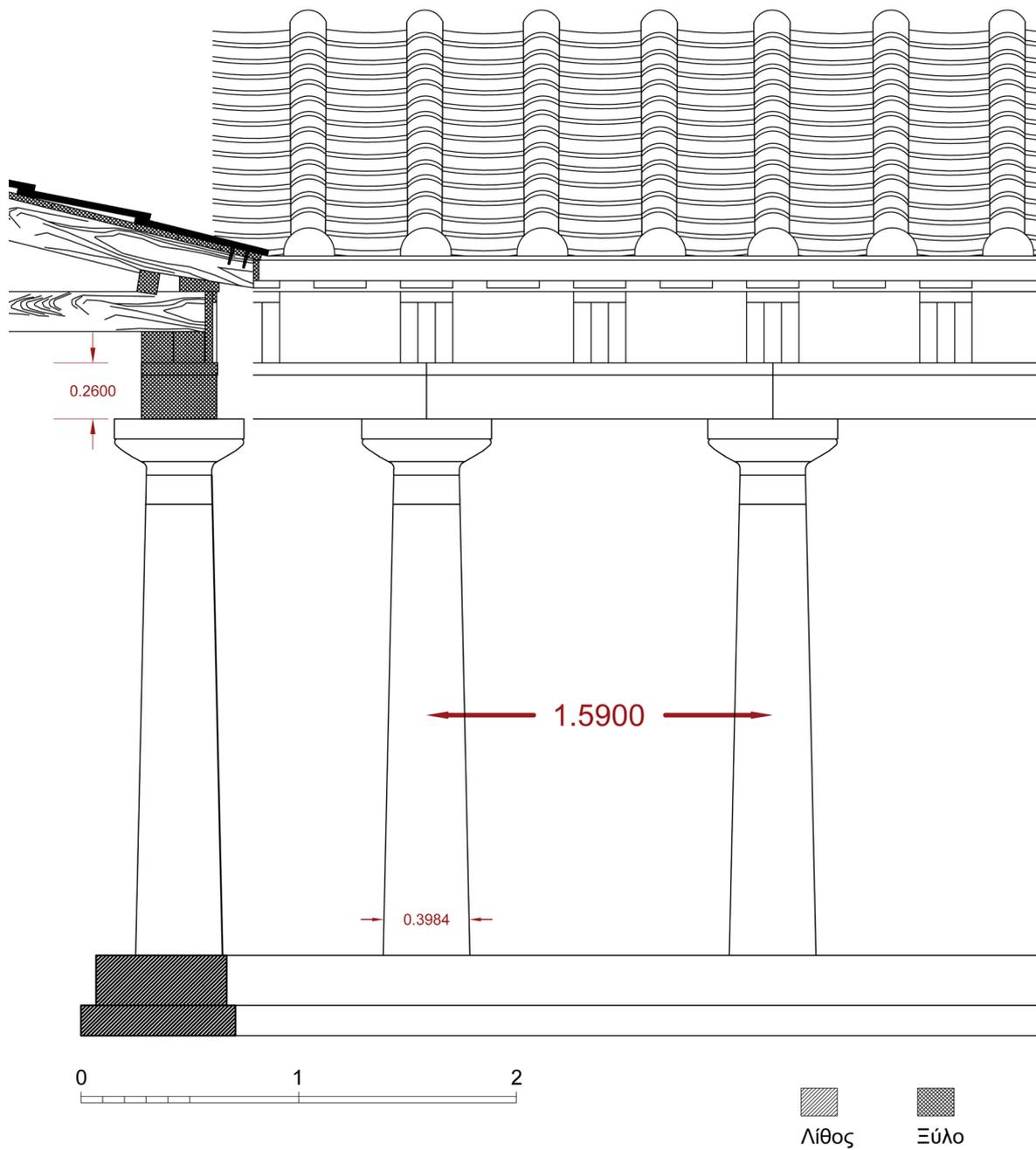
Εικ. 39. Τομή υποθετικού ξύλινου θριγκού αριστερά (Σχεδιαστικό υπόβαθρο Μ. Κορρές, Ο Αρχαϊκός ναός της Μητρόπολης στη δυτική Θεσσαλία (<https://www.blod.gr/lectures/o-arhaikos-naos-tis-mitropolis-sti-dytiki-thessalia/>) και δεξιά ο λίθινος θριγκός της ελληνιστικής στοάς. Σχ. Ε. Σπυροπούλου.

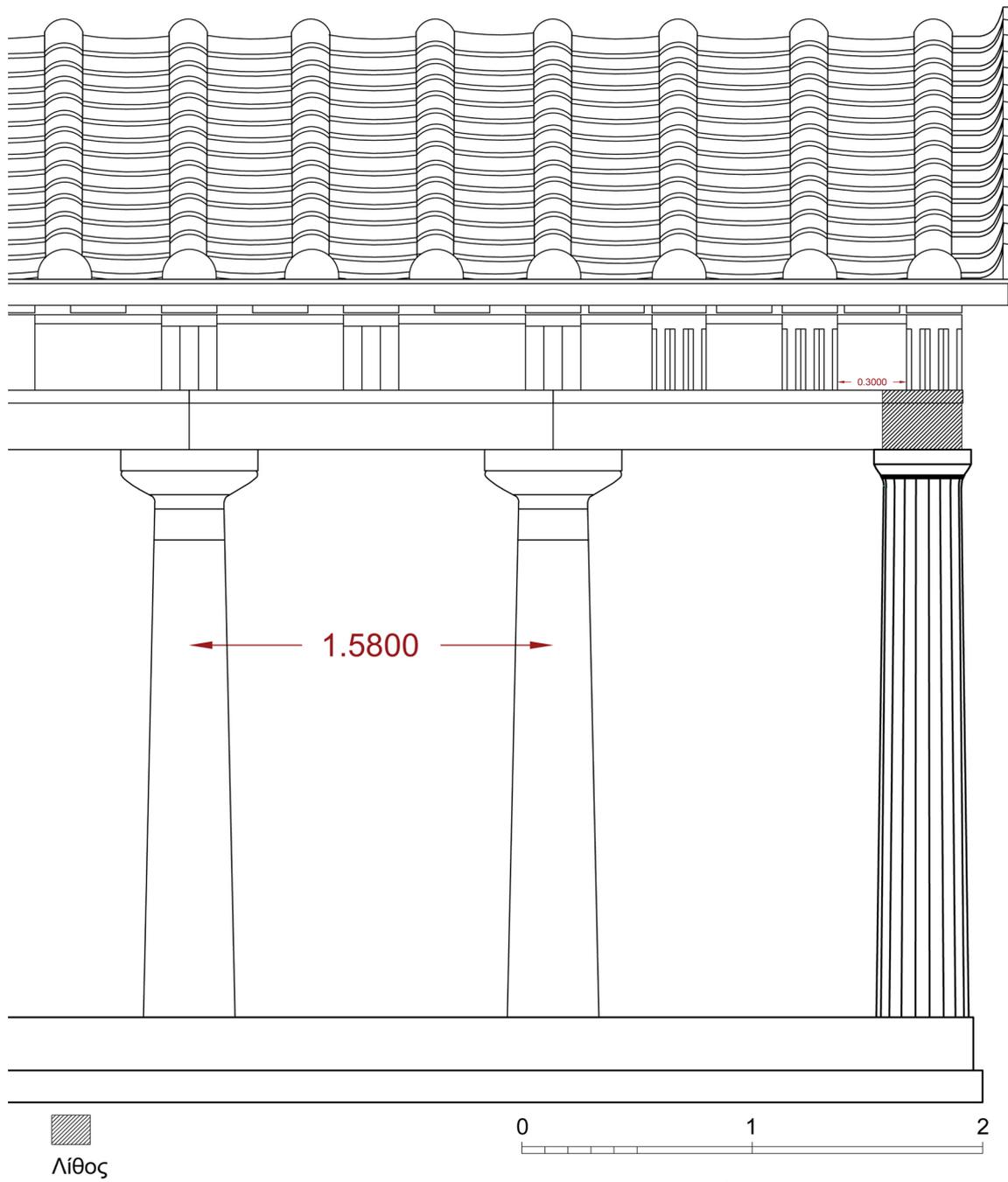
Εικ. 40. Αποκατάσταση λίθου AM 59 ως γωνιαίου γείσου. Όψη και ισομετρική αξονομετρική προβολή. Σχ. Ε. Σπυροπούλου.

Εικ. 41. Η αποκατεστημένη πρόσοψη της δεύτερης οικοδομικής φάσης του ναού στην Άνω Μέγαρα. Σχ. Ε. Σποροπούλου.

Εικ. 43. Τομή κατά μήκος του ναού και ελεύθερη όψη. Σχ. Ε. Σπυροπούλου.

Εικ. 44. Υποθετική αποκατάσταση της περίπτωσης με τον λίθινο θριγκό της ελληνοιστικής φάσης να συνέχεται με τον ξύλινο προκάτοχό του. Σχ. Ε. Σπυροπούλου.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αραπογιάννη, Ξ. 2002. *Ο ναός του Επικούριου Απόλλωνος Βασσών*. Αθήνα: Υπουργείο Πολιτισμού, Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων και Απαλλοτριώσεων.
- _____. 2010. «Ανασκαφή στην Άνω Μέλπεια Μεσσηνίας». *ArchEph* 149:249–58.
- _____. 2017. «Άγνωστα ιερά της Μεσσηνίας πριν από την ίδρυση της αρχαίας Μεσσήνης». Στο *Ιερά και Λατρείες της Μεσσηνίας. Από τα αρχαία στα βυζαντινά χρόνια. Πρακτικά Διεθνούς Αρχαιολογικού Συνεδρίου, 25 Οκτωβρίου 2014*, επιμ. Π. Θέμελης, Μ. Σπάθη και Κ. Ψαρουδάκης, 1–22. Αθήνα: Εταιρεία Μεσσηνιακών Αρχαιολογικών Σπουδών.
- _____. 2020. «Ανάδειξη των αρχαίων ακροπόλεων του Κάτω Σαμικού και της Πλατινάς Ανασκαφικές έρευνες». Στο *Die antike Siedlungstopographie Triphylens*, επιμ. J. Heiden, A. Hanöfner και L. Siftar, 113–27. Athenaiia 11. Berlin: Gebr. Mann Verlag.
- Beschi, L. 2004. «Il Telesterio Ellenistico del Cabirio di Lemno». *ASAtene* 82:225–341.
- Biers, W.R. 1996. *The archaeology of Greece: An introduction*. 2nd ed. Ithaca, N.Y.: Cornell University Press.
- Βόρδος, Α. και Μ. Πετρόπουλος. 2007. «Γκράϊκας». *ArchDelt* 62:510–13.
- Bohn, R. 1885. *Das Heiligtum der Athena Polias Nikephoros*. Τόμος 2, μέρος 2. Berlin, Leipzig: de Gruyter.
- Broneer, O. 1945. «Notes on the Interior of the Hephaisteion». *Hesperia* 14(3):246–58.
- Γιαμαλίδη, Μ. και Χ. Κανελλόπουλος. Υπό έκδ. «Ο ναός του Απόλλωνος Ζωστήρος στη Βουλιαγμένη». Στο *Πρακτικά του Διεθνούς Συνεδρίου Ιερά και Λατρείες στο Αιγαίο, Λήμνος, 11–15 Σεπτεμβρίου 2019*.
- Coulton, J.J. 1968. «The Stoa at the Amphiaraiion, Oropos.» *BSA* 63:147–83.
- _____. 1976. *The Architectural Development of the Greek Stoa*. Oxford: Clarendon Press.
- _____. 1977. *Ancient Greek architects at work: Problems of structure and design*. Ithaca, N.Y.: Cornell University Press.
- Dinsmoor W.B. 1968. «The Internal Colonnade of the Hephaisteion». *Hesperia* 37(2):159–77.
- Dyggve, E. 1960. *Lindos. Fouilles de l'Acropole, 1902–1914 et 1952*, Vol. III, 2: *Le sanctuaire d'Athana Lindia et l'architecture lindienne*. Copenhagen: De Gruyter, G.E.C. Gad.
- Forsén, B., J. Forsén, και E. Østby. 1999. «The sanctuary of Agios Elias - its significance, and its relations to surrounding sanctuaries and settlement sites». Στο *Defining Ancient Arkadia. Symposium, April, 1–4 1998*, επιμ. T. Heine Nielsen και J. Roy, 169–91. Acts of the Copenhagen Polis Centre 6, Historisk-filosofiske meddelelser 78. Copenhagen: Kongelige Danske Videnskaberne Selskab.
- Φριτζίλας, Στ. 2011. «Η Αγορά του αρχαίου Παλλαντίου». Στο *Η αγορά στη Μεσόγειο. Από τους Ομηρικούς έως τους Ρωμαϊκούς χρόνους. Διεθνές επιστημονικό Συνέδριο, Αρχαιολογικό Ινστιτούτο Αιγαιακών Σπουδών, Κως, 14–17 Απριλίου 2011*, επιμ. Α. Giannikouri, 125–38. Αθήνα: Υπουργείο Πολιτισμού και Τουρισμού, Αρχαιολογικό Ινστιτούτο Αιγαιακών Σπουδών.
- Goester, Y. 2005. «Lavda the architectural remains». Στο *Ancient Arcadia: papers from the third international seminar on Ancient Arcadia, held at the Norwegian Institute at Athens, 7–10 May 2002*, επιμ. E. Østby, 321–30. Athens: Norwegian Institute at Athens.
- Grandjean, Y., T. Kozelj και F. Salviat. 2004. «La porte de Zeus à Thasos». *BCH* 128:175–268.
- Gruben G. 2000. *Ιερά και ναοί της αρχαίας Ελλάδας*. Αθήνα: Ινστιτούτο του Βιβλίου - Α. Καρδαμίτσα.
- Hill, B.H. 1949. «The Interior Colonnade of the Hephaisteion». *Hesperia* Suppl. 8:190–208.
- Hoepfner, W. 2005. *Ιστορία της Κατοικίας 5000 π.Χ. – 500 μ.Χ.* Αθήνα: University Studio Press.
- Hellner, N. και F. Gennatou. 2017. «Il tempio arcaico a Trapezà presso Eghion. Ricerche e proposte di ricostruzione». *ASAtene* 93:115–33.
- Jost, M. 2018. «Arcadian sanctuaries thirty years later: review of research». *BCH* 288:97–143.
- Καλτσάς, Ε. Ν. Επιμ. 2007. *Κατάλογος της έκθεσης Αθήνα – Σπάρτη: Από τον 8ο έως τον 5ο αιώνα π.Χ.* Αθήνα: Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς.
- Kanellopoulos, Chr. 2018. «The Architecture of Stoa Γ». Στο *Palaiopolis, Andros. Thirty Years of Excavation Research*, επιμ. L. Palaiokrassa, 84–90. Athens: Kairios Library.
- Kanellopoulos, Chr. και E. Kolia. 2011. «Ancient Keryneia, Aigialeia. Excavations and Architecture in the Sanctuary of Profitis Elias with an appendix by Eleni Psathi». *AM* 126:137–76.
- Kanellopoulos, Chr. και E. Partida. 2021. «The temple of Zeus at Lebadeia. The architecture and the semantics of a colossus». *OpAthRom* 14:363–400.
- Κανελλόπουλος, Χ. 1996. «Η δωρική αρχιτεκτονική της Κέας κατά την κλασική και ελληνιστική περίοδο: συμβολή στην κατανόηση του δωρικού ρυθμού στις Κυκλάδες.» Διδ. Διατρ., Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών.
- _____. 2019. *Λισός. Η Αρχιτεκτονική του Ασκληπείου*. AURA Suppl. 2. Αθήνα: Ινστιτούτο του Βιβλίου - Α. Καρδαμίτσα.
- Kelly, N. 1995. «The archaic temple of Apollo at Bassai correspondences to the classical temple». *Hesperia* 64.2: 227–77.
- Κουρουνήτης, Κ. 1927–1928. «Το Ιερόν Του Απόλλωνος Του Ζωστήρος». *ArchDelt* 11:9–53.
- Κυριάκη, Β.Ε.Ε. 2012. «Το «Γυμνάσιο» – «Τελετουργικό Εστιατόριο», Κτίριο Χ, Χ στο Ασκληπείο της Επιδαύρου». Διδ. Διατρ., Εθνικό και Καποδιστριακό

- Πανεπιστήμιο Αθηνών.
- Κουρσούμης, Σ. 2012. «Εν Δέραις καλουμένας τῆς σφετέρας: αναζητώντας μία αρχαία θέση και ένα ιερό στην βόρεια Μεσσηνία.» *Tekmeria* 11:1–16.
- Krystalli-Votsi, K. και E. Østby. 2008. «The Temples of Apollo at Sikyon». *Bolletino di archeologia online, volume speciale*:54–62.
- Lapalus, É. 1939. *L'Agora des Italiens*. Délos 19. Paris: de Boccard.
- Laroche, D. 1991. «L'autel d'Apollon à Delphes: elements nouveaux». Στο *L'espace sacrificiel dans les civilisations méditerranéennes de l'Antiquité*, επιμ. R. Étienne και M.T. Le Dinahet, 103–7. Paris: Diffusion de Boccard.
- Λεονάρδος, Β. 1896. «Ανασκαφαί του εν Λυκόσουρα ιεροῦ της Δεσποίνης». *Prakt* 46:93–126.
- Mahgoub M.A.S. 2020. *Behaviour and design of fibre reinforced soil bricks*. Scotland: Aberdeen University.
- Μαράντου, Ε. 2013. «Θεότητες, λατρεία και χωροθεσία λατρευτικών τόπων στην κεντρική και νότια Πελοπόννησο (Γεωμετρικοί – Αρχαϊκοί – Κλασικοί χρόνοι)». Διδ. Διατρ., Ιόνιο Πανεπιστήμιο, Τμήμα Ιστορίας.
- Mattern, T. 2012. «Ein ungewöhnlicher dorischer Bau in Theisoa (Peloponnes)». Στο *Bericht über die 46. Tagung für Ausgrabungswissenschaft und Bauforschung: vom 12. bis 16. Mai 2010 in Konstanz*, 103–10. Stuttgart: Koldewey-Gesellschaft.
- _____. 2015. *Das Herakles-Heiligtum von Kleonai: Architektur und Kult im Kontext*. Wiesbaden: Reichert.
- Metzger, H. 1940. «Le sanctuaire de Glanitsa». *BCH* 64–5:5–33.
- Μόσχος, Τ. και Α. Μόσχου. 1988. «Κιόνια Β': Προβλήματα Κατασκευής Δωρικών Κτιρίων της Ύστερης Ελληνιστικής Περιόδου και των Πρώτων Αυτοκρατορικών Χρόνων: η περίπτωση των δύο ναών στα Κιόνια της νότιας Λακωνικής». Στο *Πρακτικά του XII Διεθνούς Συνεδρίου Κλασικής Αρχαιολογίας, Αθήνα, 4–10 Σεπτεμβρίου 1983*. Τόμος 4, 140–47. Αθήνα: Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων και Απαλλοτριώσεων.
- Μπούρας, Χ. 1967. *Η αναστήλωση της στοάς της Βραυρώνος: Τα αρχιτεκτονικά της προβλήματα*. Δημοσιεύματα του Αρχαιολογικού Δελτίου αρ. 11. Αθήνα: Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων και Απαλλοτριώσεων.
- _____. 1999. *Μαθήματα Ιστορίας της Αρχιτεκτονικής*. Τόμος πρώτος. Αθήνα: Εκδόσεις Συμμετρία.
- Neufert, E. και P. Neufert. 2000. *Architects Data*. 3η έκδ. Oxford: Wiley-Blackwell.
- Ορλάνδος, Α.Κ. 1915. «Ο ναός του Απόλλωνος Πτώου». *ArchDelt* 1:94–110.
- _____. 1968. *Η αρκαδική Αλίφειρα και τα μνημεία της*. Βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας 58. Αθήνα: Η εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία.
- _____. 1977–1978. *Η Αρχιτεκτονική του Παρθενώνος*. Βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας 86. Αθήνα: Η εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία.
- Østby, E. 1995. *Templi di Pallantion e dell'Arcadia: Confronti e Sviluppi*. Annuario Della Scuola Archeologica di Atene e delle Missioni Italiane in Oriente LXVIII–LXIX: 285–393.
- Pakkanen, J. 2004. «The Temple of Zeus at Stratos: New Observations on the Building Design». *Arctos-Acta Philologica Fennica* 38:95–121.
- Παπαποστόλου, Ι.Α. 2014. *Το Ιερό του Θέρμου στην Αιτωλία: ιστορία – μνημεία – περιήγηση του χώρου*. Αθήνα: Η εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία.
- Παπαχατζής, Ν. 1979. *Πανσανίου Ελλάδος Περιήγησις*. Τόμος 3, Μεσσηνιακά – Ηλιακά. Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών.
- Pavlidis, N. 2018. «The Sanctuaries of Apollo Maleatas and Apollo Tyritas in Laconia: Religion in Spartan-Peri-oikic Relations». *BSA* 113:279–305
- Picard, C.C. 1921. *L'établissement des Poseidoniastes de Bérytos*. Délos 6. Paris: de Boccard.
- Πίκουλας, Γ.Α. 2010–2013. «Καθώς έστι αμίν α χώρα. Η βόρειος μεθόριος Μεσσηνιας και Αρκαδίας». *HOROS* 22–25:261–87.
- Reinach, S. και P.M. Le Bas. 1888. *Voyage archéologique en Grèce et en Asie Mineure: sous la direction de Philippe LeBas (1842–1844); planches de topographie, de sculpture et d'architecture*. Paris: Librairie Firmin-Didot et Cie.
- Robert, F.F. 1952. *Trois sanctuaires sur le rivage occidental: Dioscourion, Asclépieion, sanctuaire anonyme (Leucothion?)*. Délos 20. Paris: de Boccard.
- Ρωμαίος, Κ.Α. 1952. «Τεγεατικόν ιερόν Αρτέμιδος Κνακεάτιδος». *ArchEph* 91:1–31.
- _____. 1957. «Ιερόν Αθηνάς Σώτειρας και Ποσειδώνος κατά την Αρκαδικήν Ασέαν». *ArchEph* 96:114–63.
- Sachs, G. 2006. *Die Siedlungsgeschichte der Messenier: Vom Beginn der geometrischen bis zum Ende der hellenistischen Epoche*. Hamburg: Verlag Dr. Kovac.
- Sapirstein, Ph. 2008. «The emergence of ceramic roof tiles in archaic greek architecture». Διδ. Διατρ., Cornell University.
- Scahill, D.R. 2012. «The South Stoa at Corinth. Design, Construction and Function of the Greek Phase». Διδ. Διατρ. University of Bath.
- Schazmann, P. 1932. *Asklepieion: Baubeschreibung und Baugeschichte, Kos I*. Berlin: Heinrich Keller.
- Shoe, L. 1936. *Profiles of Greek Mouldings*. Cambridge: Harvard University Press.
- Sinn, U. 1981. «Das Heiligtum der Artemis Limnatis bei Kombothekra». *AM* 96:25–71.
- Sioumpara, E.P. 2011. *Der Asklepios-Tempel von Messene auf der Peloponnes. Untersuchungen zur hellenistischen Tempelarchitektur*. Athenaiia I. München: Hirmer.
- Σπυροπούλου, Ε. 2021. «Η αρχιτεκτονική του ναού της

- Άνω Μέλπειας: συμβολή στη μελέτη της αρκαδικής ναοδομίας». Μεταπτυχιακή Διπλωματική Εργασία, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών. <https://pergamon.lib.uoa.gr/uoa/dl/frontend/el/browse/2959995>
- Stevens, G.P. 1950. «Some Remarks upon the Interior of the Hephaisteion». *Hesperia* 19:143–64.
- Stewart, D. 2011–2012. «Peloponnese (Archaic to Roman)». *Archaeological Reports* 57:49–62.
- Θέμελης, Π. 2008. «Κρίμα περί χώρας Μεσσηνίων και Μεγαλοπολιτών». Στο *Ιστορίες για την αρχαία Αρκαδία. Proceedings of the International Symposium in honour of J. Roy, 50 χρόνια Αρκάς (1958–2008), Ψάρι Τρικολώνων 9–10 Μαΐου 2008*, επιμ. Γ.Α. Πίκουλας, 211–22. Στεμνίτσα: Δήμος Τρικολώνων – ΠΘ – ΙΑΚΑ.
- _____. 2017. «Αρχαία Μεσσήνη, Από την ελληνιστική στη ρωμαϊκή και βυζαντινή πόλη». *Θέματα Αρχαιολογίας* 1(1): 6–21.
- Touchais, G., Huber S. και A. Philippa-Touchais. 2000. «Chronique des fouilles et découvertes archéologiques en Grèce en 1999». *BCH* 124 (2):753–1006.
- Travlos, J. 1971. *Pictorial Dictionary of Ancient Athens*. New York: Praeger Publishers.
- Tsirogiannis, A. 2020. «Study of Offensive Armament through Analytical Methods». MSc Thesis, University of the Peloponnese.
- Χατζή-Σπηλιοπούλου, Γ. 1995. «Άνω Μέλπεια». *ArchDelt* 50 B1:186.
- Vallois, R. 1923. *Les portiques au Sud du Hiéron*. 1: *Le Portique de Philippes*. Délos 7. Paris: de Boccard.
- Versace, F. 1908. *Der Tempel und die Stoa im Amphiaraeion bei Oropos*. Athen: Meissner u. Kargaduris.
- von Gärtringen F.F.H. και H.W.A. Lattermann. 1911. *Hira und Andania*. Berlin: G. Reimer.
- Walter, O. 1940. «Archäologische Funde in Griechenland». *JdI* 55:194–202.
- Warin, I. 2016. «Les dédicaces d'armes dans les sanctuaires de divinités féminines en Grèce». Στο *Waffen für die Götter. Waffenweihungen in Archäologie und Geschichte, Akten der internationalen Tagung am Institut für Archäologischer Leopold-Franzens-Universität, Innsbruck, 6–8 März 2013*, επιμ. A. Naso, R. Rollinger και M. Egg, 87–99. Mainz: Verlag des Römisch-Germanischen Zentralmuseums.
- Will, E. 1955. *Le Dodécathéon*. Délos 22. Paris: de Boccard.
- Wilson Jones, M. 2014. *Origins of Classical Architecture*. New Haven and London: Yale University Press.
- Winter, F.E. 1982. «Tradition and Innovation in Doric Design IV: The Fourth Century». *AJA* 86:387–400.
- _____. 2006. *Studies in Hellenistic Architecture*. Toronto: University of Toronto Press.
- Woodward, R.J. 2012. «Architectural Investigation into the Relationship between Doric Temple Architecture and Identity in the Archaic and Classical Periods». Διδ. Διατρ., University of Sheffield.